

Pripovjedačka zbirka *Pobune* Derviša Sušića: Knjiga pamćenja povijesne drame i traume

1.

U povijesti novije bošnjačke književnosti, kao i u širim bosanskohercegovačkim književnim okvirima, posebno značajno mjesto pripada književnom radu Derviša Sušića, dok u Sušićevu književnom djelu naročito istaknutu poziciju ima pripovjedačka zbirka *Pobune* (1966).

Književni rad Derviša Sušića na važan je način obilježio povijesnorazvojne procese i pojave posebno bošnjačke i bosanskohercegovačke književne prakse nakon Drugog svjetskog rata, vremenom sve bitnije oblikujući sva značajnija kretanja u našoj književnosti ovog razdoblja, počev od relikata književnosti NOB-a i socrealizma, preko poratnog predmodernizma, pa sve do poratnog modernizma, kojem će, zajedno s Mešom Selimovićem, Skenderom Kulenovićem, Makom Dizdarem te još ponekim istaknutijim autorom, uključujući i Ivu Andrića u širem, bosanskohercegovačkom kontekstu, Sušić dati posebno važan prilog i izraziti lični pečat. Istina, sam Sušićev ulazak u književnost bio je dosta konvencionalan i u znaku je za vrijeme neposredno nakon Drugog svjetskog rata sasvim tipičnih pripovijetki društveno angažiranih u skladu s nalogima ostataka poetike književnosti NOB-a i poetike socrealizma, što će biti slučaj i u autorovim prvim samostalnim knjigama – pripovijesti *Jabučani* (1950) i partizanskom dnevniku *S proleterima* (1950), kao i u piščevu prvom, kratkom romanu *Momče iz Vrgorca* (1954). Ostvareni u kontekstu strogo ideološki zadatih okvira književnog, ali i ukupnog kulturalnog rada i uopće ideološki posredno ili neposredno propisane funkcionalizacije i (zlo)upotrebe književnosti i kulture, proizašli iz obaveze pisca na ulogu “inženjera ljudskih duša” te instruirani u pravcu ostvarivanja “partijnosti”, “narodnosti” i “tipičnosti” u svjetovima književnog artefakta, ovi prvi Sušićevi književni tekstovi – opće je mišljenje – nisu se ni po čemu bitnije razlikovali od drugih književnih radova ovog vremena. Sveden na zornu, dokraja jasnu i transparentnu ilustraciju partijske Ideje, njezina viđenja Revolucije i poratne obnove Domovine, i Sušićev rani, početni književni rad bio je, tako, tek neskriveni instrument ideologije i mjesto bjelodanog afirmiranja kolektivnih vrijednosti s ciljem ideološkog “buđenja” i ideološkog (pre)odgajanja “narodnih masa”, pa je u tom, dokraja podređenom položaju, kao i u

slučaju drugih pisaca ovog vremena, književnost i kod Sušića također bila lišena gotovo svega što je u njoj bilo istinski književno, zadržavši tek elemente književne stilizacije kazivanja o ratnim i poratnim podvizima Partije, u pravilu u karakterističnom epsko-herojskom maniru.

Iako će Derviš Sušić kao izvanknjiževna ličnost do kraja života ostati vjeran ideologiji socijalizma i iako će se pojedine socijalističke ideje znati javiti i u njegovu kasnijem književnom djelu, ovakav, strogo ideološki pristup književnom radu, vođen partijski zadatom marksističkom teorijom odraza i potrebama jugoslavenskog socijalizma na njegovu željenom historijskom putu “socijalističke emancipacije Čovjeka”, neće, srećom, biti trajna, a posebno ne ključna odrednica Sušićeva književnog djela, koje će se i samo napokon otvoriti spram novog književnog senzibiliteta poratnog predmodernizma u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti nakon Drugog svjetskog rata. Ovaj novi poetički okvir, koji je predstavljao čin postepenog ideološkog liberaliziranja književne prakse, kod Sušića će se javiti najprije u njegovu prvom narednom romanu *Ja, Danilo* (1960), a potom i u njegovu nastavku *Danilo u stavu mirno* (1961), gdje se, naime, iz same poetike socrealizma počinje razvijati nova književna svijest, upravo ona koja iznutra dekonstruira onu prethodnu. A zahvaljujući ovakvom čemu ovdje, a posebno u objedinjenom romanu *Ja, Danilo* (1963), nastalom naknadnim spajanjem dvaju prethodnih romana, vidno i ubrzano nestaje monumentalistička i na način “obrnute mimeze” organizirana predstava povijesti iz ranijeg autorova književnog rada, dok, uz karnevaleskno sve više oslobođen duh i primjetno prisustvo ironije te autoironije, njegov junak – “običan smrtnik koji je sa biografskog minareta tresnuo na kaldrmu”, “ostao sam, obnemogao, star i umoran, personalno – razriješen, materijalno – go”, onaj u kojem je vojnik “dobijao bitke, a seljak – batine” i kojem je nesreća to što “oba imaju zajednička, jedna leđa” – postaje zapravo neka vrsta propalog heroja i antijunaka, odnosno preteča još novijih, dokraja modernističkih književnih karaktera.

Ove važne promjene koje je romanom *Ja, Danilo* u njegovu konačnom obliku naznačio Derviš Sušić u svojoj punoj realizaciji javit će se upravo u pripovjedačkoj zbirci *Pobune*, sad, dakle, kao dovršena i cjelovita transformacija autorove poetike, zbog čega će ova knjiga i predstavljati posebno mjesto i u Sušićevu književnom djelu kao cjelini, ali i u širim povijesnorazvojnim procesima i pojavama naše književnosti autorova vremena, funkcionirajući kao važan graničnik bitno drugačijeg Sušićeva kasnijeg književnog rada, odnosno umnogome drugačije ukupne kasnije bošnjačke i bosanskohercegovačke književne prakse. Jer, upravo ovdje, u *Pobunama*, stvorena je osnova za cjelokupno, pretežno romaneskno Sušićevo književno djelo koje u nastavku slijedi, pa tako i za piščeve posebno zapažene romane kakvi su *Uhode* (1971),

Hodža Strah (1973) ili *Nevakat* (1986), ali i druge književne radove, uključujući i dramu, sve do autorove posljednje knjige – posthumno objavljenog romana *Čudnovato* (1992). U ovom drugom, modernističkom i u pravilu estetski nemjerljivo uspješnijem dijelu Sušićeva književnog djela ono što je *dramatično bosansko povijesno iskustvo* i na njemu zasnovana *bosanska povijesna trauma* postat će glavni stožer Sušićeva književnog svijeta, koji će se baš i zbog ovog na kraju uobličiti u jednu od najsloženijih memorijskih pojava ukupne novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, bez obzira na to da li je riječ o fenomenima pamćenja u književnosti, pamćenja književnosti ili književnosti kao medija kolektivnog pamćenja. A sve ovo, opet, naročito u književnohistorijskoj retrospekciji, upravo pripovjedačku zbirku *Pobune* učinit će posebno kompleksnom i u memorijskom smislu, kojim se, uz njezine neosporne imanentnoliterarne i uopće književnoestetske značajke, cjelovitije može objasniti nesvakidašnja pojava ove Sušićeve knjige.¹⁷⁵

2.

Počev od šezdesetih godina 20. st. i, praktično, od vremena poratnog modernizma, tzv. historijska tema, a posebno tema povijesti Bosne, postat će dominantan tematski okvir svekolikog bosanskohercegovačkog književnog stvaranja, naročito bošnjačkog, i to u svim u ovom trenutku vodećim književnim žarovima – u pripovijeci i romanu, dramu, pa čak i poeziji, kako to pokazuje književni rad i drugih posebno važnih autora ovog vremena poput Meše Selimovića, Maka Dizdara ili, nešto kasnije, Skendera Kulenovića, kod kojih će ova vrsta tematskog usmjerenja bitno odrediti i njihova ključna književna ostvarenja – romane *Derviš i smrt* (1966) i *Tvrđava* (1970) u Selimovićevu slučaju, pjesničku zbirku *Kameni spavač* (1966) kod Dizdara, odnosno roman *Ponornica* (1977) onda kad je u pitanju Kulenović, istina svaki put na drugačije načine.¹⁷⁶ Simplificirano bi, međutim, bilo pretpostaviti da se razlozi za ovakvo što nalaze tek u tome da je produktivnost bosanske historijske teme uspješno promovirana kod npr. Ive Andrića, autora proslavljenog upravo po dominantnom povijesnom tematskom interesu, a čije će književno djelo, posebno romani *Na Drini ćuprija* (1945) i *Travnička hronika* (1945), dugo vremena funkcionirati kao reprezentativni model književnog stvaranja, s povlaštenim mjestom

¹⁷⁵ Usp.: Sanjin Kodrić, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2012, str. 45-48, 127-129, 166-173, 183-186.

¹⁷⁶ Usp.: Sanjin Kodrić, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2012, str. 179-190.

čak i u razdoblju jugoslavenske socijalističke ideološke rigidnosti neposredno nakon Drugog svjetskog rata.¹⁷⁷ Realnije je, ipak, to da ovaj naročiti povratak historiji koji se u bošnjačkoj te bosanskohercegovačkoj književnosti dešava od šezdesetih godina 20. st. pa nadalje jeste prije svega u vezi s pojavom njezina dokraja ostvarenog modernizma, koji je, naime, ne samo omogućio konačno napuštanje nekadašnje poetike socrealizma i cjelovitu realizaciju novih poetičkih tendencija započetih u poratnom predmodernizmu, već je, isto tako, posebno insistirao na konačnom i potpunom dokidanju svih redukcionističkih postavki socrealističke književno-kulturalne paradigme, a među njima naročito na nadilaženju tradicijskog raskola i diskontinuiteta socrealizma u odnosu na raniju, predratnu književnu praksu, u kojoj je upravo tema bosanske povijesti imala istaknuto mjesto, s jedne strane.¹⁷⁸ S druge strane, uz ovu obnovu Drugim svjetskim ratom i neposrednim poraćem prekinutih ustaljenih tokova novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, upravo poetika poratnog modernizma, tragom širih književnih iskustava, priču o prošlosti, shvaćenu sad prvenstveno na način povijesne *pripovijesti*, razumijevala je i kao historijsku pozornicu univerzalne, svugdje i uvijek iste “čovjekove situacije” i “ljudske sudbine”, odnosno kao osobeni povod za odlučujući trenutak umjetničke kreacije kad historija postaje *storija*, čime je, inače, ovdje, u cjelini naše književnosti poratnog modernizma, također bitno promijenjen i tradicionalni pristup temi bosanske historije, transformiravši se sad u svoj naročiti, *novohistorijski* model. A sve ovo, posebno u poratnom bošnjačkom književno-kulturalnom kontekstu, prate i “prazna mjesta” zvanične, izvanknjiževne jugoslavenske historiografije ovog doba, u kojoj je Bosna i njezina prošlost ostajala uglavnom na margini interesa ili je, pak, bivala tumačena u perspektivi drugih jugoslavenskih zajednica i njihova vlastitog povijesnog samorazumijevanja, a što je naročito bilo tragično u bošnjačkom slučaju, kod naroda koji je u jugoslavenskom vremenu izgubio i zaboravio čak i svoje nacionalno ime, postavši tako i “narod neizgovorenih riječi”. Istina, zahvaljujući promjenama ideološke klime i širih društveno-političkih okolnosti u onovremenoj Jugoslaviji, naročito u smislu afirmacije “bosanskohercegovačkog pitanja” i rješenja “muslimanskog problema”,¹⁷⁹ ovakvo što počeo će se mijenjati upravo tokom šezdesetih godina 20. st., koincidirajući tako baš i s pojavom poetike poratnog modernizma u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnoj praksi, koja se i zbog ovog i sama okrenula

¹⁷⁷ Usp. npr.: Novica Petković, “Tendencije u savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine”, *Život*, god. XIX, br. 1, Sarajevo, 1970, str. 49-54.

¹⁷⁸ Usp.: Sanjin Kodrić, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2012, str. 59-200.

¹⁷⁹ Usp. npr.: Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo, 1997, str. 562-568.

ispitivanju bića Bosne i njezine prošlosti, tim prije što je ovaj novootkriveni svijet nudio čitav zaboravljeni arhiv nepoznatih i neispričanih priča.¹⁸⁰

U ovakvoj situaciji, potpuno je, dakle, razumljiv izraziti “povratak historiji” u bošnjačkoj te bosanskohercegovačkoj književnosti vremena u kojem se javlja i pripovjedačka zbirka *Pobune* Derviša Sušića, knjiga koja je – očito – cjelovito iskoristila izazov i mogućnosti novog trenutka, baš onako kako je i ranije autorovo književno djelovanje bilo odgovor na prilike svojeg doba i njegov horizont očekivanja. Upravo njezinu vezanost za Bosnu i bosansku prošlost kao dominantno obilježje ove pripovjedačke zbirke prepoznala je, otud, i književna kritika odmah po njezinu objavljivanju,¹⁸¹ a na poseban značaj onog što je *bosansko*, pa tako i bosanske povijesti za njegovo književno stvaranje eksplicitno je ukazao i sam Sušić, ističući – kao i Andrić, Selimović, Kulenović, Dizdar i drugi autori, uključujući i one iz tad još novije književne generacije poput Nedžada Ibrišimovića – upravo snažni i odlučujući literarni poticaj i izazovnost Bosne sa svim onim što ona jeste, pa tako i njezine povijesti:

Pitate me “Šta je ono specifično što ona (Bosna) u sebi nosi i da li Vas upravo to njoj privlači?” [...] Vi imate pravo da sve analitički razložite, pa dobijeno grupirate po skupinama kako biste stvorili vlastitu sintezu. To možete učiniti i sa relacijom mog odnosa sa svim onim što se podrazumijeva pod imenom – Bosna. Međutim, iskrenom piscu koji ima dovoljno snage da se ne povede za ugledom pitaoca, ostaje bezbroj razloga da stalno živi sa cjelinom tog odnosa jer je vivisekcija smrtonosna po odnos i inspirativna izvorišta. Ja sam rođen, odrastao, živio, živim u Bosni, ja ne mogu reći ni da li me nešto posebno privlači niti posebno odbija jer se ne mogu distancirati od nje dovoljno za stručnu ili naučnu analizu tog odnosa, ja sam njen živi dio, a ona je moj usud koji ne bih dao ni za šta na svijetu. Naša uzajamnost je takva da ne umijem prihvatiti parcijale njegovog razlaganja.¹⁸²

Na ovaj način dokraja i bez ostatka ušavši u svijet bosanske prošlosti, *Pobune* – gledano na najopćenitijoj razini određenja ove pripovjedačke zbirke – nastoje razumje-

¹⁸⁰ Usp.: Sanjin Kodrić, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2012, str. 179-190.

¹⁸¹ Usp. npr.: Dragomir Gajević, “Jedna verzija Bosne”, *Putevi*, god. XIII, br. 4, Banja Luka, 1966, str. 365-369.

¹⁸² Derviš Sušić, “Izvod iz intervjuja Derviša Sušića sa Dianom Musafija”, u: Diana Musafija, *Romansijerski svijet Derviša Sušića*, Magistarski rad, Odsjek za jugoslovenske književnosti Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 1980, str. 121.

ti i predstaviti ono što je bosanska povijesna datost kao cjelina, kao i, s ovim u vezi, ono što je upravo u njezinoj prošlosti oblikovana zagonetka i tajna Bosne i njezina svijeta, pri čemu Sušića – bliže posmatrano – posebno zanima *bosanski povijesni kontinuitet* te, unutar ovog, naročito njegova *muslimanska, bošnjačka komponenta u njezinu povijesnom kretanju*. A već ovo predstavlja važnu značajku ove knjige, jednako kao i upravo značajnu novinu u autorovu bilo neposrednom, bilo širem kontekstu, jer za razliku od npr. Ive Andrića, “u čijim djelima je kolektivna sudbina Bošnjaka vazda na margini pripovjedačkog zanimanja”¹⁸³ (ili je najčešće samo jedan od interesa pripovjednog teksta, bez njihova bitnijeg posebnog fokusiranja, pogotovo s ciljem afirmacije) ili, pak, Meše Selimovića, kod kojeg je bošnjački svijet potpuno prisutan, ali u pravilu tako da “povijesna perspektiva i atmosfera služe najčešće tek kao pozornica na kojoj se zbiva vječno ista drama općeg i pojedinačnog”¹⁸⁴ (dakle, uglavnom kao dekor one tipične modernističke priče o “čovjekovoj situaciji” i “ljudskoj sudbini” i zato mahom tek u naznakama i obrisima), u Sušićevim *Pobunama* bošnjačka povijesna sudbina, kao i ono što autor razumijeva kao naročito poviješću određeno bošnjačko etno-nacionalno biće izbili su u prvi plan u ukupnosti svoje zbilje, postavši tako jezgro Sušićeve bosanske povijesne pripovijesti kao cjeline. Istina, u skladu s onim što su autorove i dalje važne neposredne ideološke okolnosti, pa i lična ideološka opredjeljenja, u *Pobunama* je i dalje prisutan i klasni problem, posebno pitanje klasnog raskola te klasnog samoosvještenja bošnjačke zajednice, naročito vidljiv na razini cjeline pripovjedačke zbirke,¹⁸⁵ no on je ovdje, međutim, postao integralnim dijelom Sušićeva povijesnog svijeta i njegovih drama i trauma, prerastavši postepeno u problem sve izraženije uopće društvene raslojenosti zajednice. Ovakvo što ostvarilo se i u osobenoj ravnoteži u kojoj je ova knjiga s jedne strane zadovoljila ideološka očekivanja društveno-političkog okvira koji jeste bio znatno liberalniji u poređenju sa stanjem u toku te neposredno nakon Drugog svjetskog rata, ali je i dalje bio socijalistički ortodoksan, dok je s druge strane uporedo iskoristila i nove mogućnosti, uspješno nadišavši trenutak i prilike u kojima je nastala, pa čak i moguću – svejedno je da li stvarnu ili društveno-ideološki očekivanu – polaznu autorsku intenciju, naslutljivu i u neposrednom nastavku Sušićeva eksplicitnog kazivanja o njegovu odnosu prema Bosni i njezinoj povijesti:

¹⁸³ Enes Duraković, “Književno djelo Derviša Sušića”, *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knj. IV, *Novija književnost – Proza*, prir. Enes Duraković, Alef, Sarajevo, 1998, str. 534.

¹⁸⁴ Enes Duraković, “Književno djelo Derviša Sušića”, *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knj. IV, *Novija književnost – Proza*, prir. Enes Duraković, Alef, Sarajevo, 1998, str. 534.

¹⁸⁵ Usp. sl. i u: Enes Duraković, “Književno djelo Derviša Sušića”, *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knj. IV, *Novija književnost – Proza*, prir. Enes Duraković, Alef, Sarajevo, 1998, str. 534-535.

Daleko sam od lokalističko-folklorističke zaljubljenosti u taj svoj zavičajni atar. Volim cio svijet i radujem se svakoj pobjedi dobra i ljudskog razuma na bilo kojoj tački zemlje. Ali, upravo cijena, strašna cijena koju je Bosna platila za savremene svoje opšteljudske vrijednosti (da ne nabrajam – od savlađivanja raznih šovinizama i partikularizama, do prevazilaženja silnog društvenog i ekonomskog jada i čemera), moje lično svjedočenje u tome, omogućavaju mi da se lično osjećam internacionalistom u titovskom smislu riječi. Ja sam u njoj ne toliko književnik, koliko njen građanin koji piše o svijetu i za svijet a na osnovu svih svojih iskustava iz one neraskidive uzajamnosti koju sam maločas spomenuo. Ogromna je sreća biti čak i nesrećan zbog napora i gubitaka podnesenih na tom putu.¹⁸⁶

Ovakvu svoju viziju prošlosti Bosne Derviš Sušić ostvario je, pritom, s jedne strane *integralistički*, a s druge *parcijalno*, te *Pobune* obuhvataju praktično cjelinu bosanske historije od njezina dalekog srednjovjekovlja pa sve do Drugog svjetskog rata i početaka jugoslavenskog socijalističkog vremena, s tim da se pojedina razdoblja prošlosti Bosne u ovoj pripovjedačkoj zbirci raspoređuju u pojedinačne pripovijetke kao zasebne pripovjedne cjeline, no koje su, međutim, vrlo usko povezane, pri čemu – preciznije – “dramatska linija fabuliranja u svakoj novoj pripovijetki ima svoju punu i zasebnu dovršenost, ali u svakoj novoj pripovijesti ona iznova izniče iz prethodne, tvoreći tako neraskidiv i čvrsto povezan niz”, sve to tako da se njihova “prava vrijednost i značenje otkrivaju tek u njihovoj skupnosti”¹⁸⁷. Usto, iako se bavi bosanskom poviješću od njezinih srednjovjekovnih početaka pa nadalje, Sušić ipak odustaje od cjelovite historijske naracije nacije i tako što ne pripovijeda cjelovitu povijest domovine i naroda, već fokusira tek pojedine fragmente prošlosti, i to u pravilu one koji, svojom prirodom, i inače nisu svojstveni interesu izvanknjiževne historiografije, a naročito one umjesto kojih su u zvaničnoj historiografiji njegova vremena stajala ona tragična “prazna mjesta”. Njega, tako, posebno zanima modernistička tzv. “*mala priča*”, priča o običnom čovjeku, ili o onom običnom, ljudskom i životnom u vezi s velikim historijskim ličnostima i velikim historijskim zbivanjima – ljudska strana historije ili “*povijest odozdo*”, i u tom smislu posebno neiskazana bošnjačka povijesna priča, i sama smještena na marginu dominantnih historijskih metanaracija.

¹⁸⁶ Derviš Sušić, “Izvod iz intervjua Derviša Sušića sa Dianom Musafija”, u: Diana Musafija, *Romansijerski svijet Derviša Sušića*, Magistarski rad, Odsjek za jugoslovenske književnosti Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 1980, str. 121-122.

¹⁸⁷ Enes Duraković, “Književno djelo Derviša Sušića”, *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knj. IV, *Novija književnost – Proza*, prir. Enes Duraković, Alef, Sarajevo, 1998, str. 534.

Pri svemu ovom, priču o Bosni i njezinu svijetu, naročito o onom što je bošnjačko povijesno stanje i bošnjačka povijesna sudbina, *Pobune* Derviša Sušića predstavljaju upravo u tragičnoj i vrlo sumornoj perspektivi – kao povijest nesreće i stradanja, trpnje nasilja i nepravde, pokorenosti i izrabljivanosti, povijest straha, zebnje i svake druge muke i zlopaćenja, ali i vlastite gluposti i neosviještenosti, samoponiženja i samouništenja, jednako kao i vlastite podsmješljivosti, oholosti i uznositosti, neiskrenosti, prijetvornosti i pohlepnosti, pokvarenosti, mržnje i zla, odnosno okorjelih animalnih nagona i dubokih atavističkih poriva i svega drugog što se može roditi u zemlji na krvavoj granici svjetova, plijenu svima, važnoj nikome, ispresijecanoj svojim jednako krvavim unutrašnjim granicama i međama, gdje svaki pokušaj promjene nabolje već na prvom koraku biva predodređen za neuspjeh i unaprijed uzaludan. Riječ je, dakle, o izrazito *negativnom historijskom iskustvu*, a koje Sušić u svojoj poetici poratnog modernizma oblikuje prije svega u ključu *egzistencijalističke filozofije apsurdna*, kao i drugi autori ovog vremena u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti, pa i s dodatnom dozom povijesnog pesimizma, koji je prisutan čak i tamo gdje se na prvi pogled nadaje nešto optimističnija koncepcija povijesti i ideja povijesnog progressa, uključujući i marksističku filozofiju historije, očekivanu prvenstveno zbog autorova bavljenja i onim što je klasni problem. To je, konačno, i razlog da Bosna – iako u pripovjedačkoj zbirci dokraja konkretno prisutna sa svojom pojedinačnom historijskom zbiljom i sudbinom, znatno više nego kod npr. Selimovića – kod Sušića na kraju također postaje i osobena simbolička predstava egzistencijalističko-apsurdistički tragične i mučne univerzalne “čovjekove situacije” i “ljudske sudbine” uopće, njihova naročita, u simbol prevedena esencija, a što, međutim, ni na koji način ne umanjuje konkretnost pojave Bosne kao takve na ovom mjestu.

U ovakvoj situaciji, iako fokusira prošlost države i naroda, Sušićeva povijesna vizija, odnosno memorijska strategija kojom je ostvarena, nipošto nije monumentalistička, kako to često biva u sličnim slučajevima, već je, naprotiv, *kritička*, baš kao što je, u drugom smislu, i *fundirajuća*, ali i *kontraprezentna*, s jedne strane, odnosno *prospektivna* i *emancipatorska*, s druge strane. U *Pobunama*, naime, Sušić ne predstavlja vlastitu “slavnu” i “herojsku” prošlost, niti slavi nekadašnje “čovjstvo i junaštvo” – “merhamet i gaziluk” svojeg svijeta, niti i na koji način stvara mit o vlastitom ili ekskluzivnom etno-nacionalom prvenstvu bilo koje vrste, nego – upravo suprotno – kritički preispituje domovinsku i narodnosnu povijest, bez kulturalne “patologije” crno-bijele aksiološke polarizacije svojeg i tuđeg, pa tako i bez onog što je patetična, u osnovi nacional-romantičarska predodžba o vlastitoj “gubitničkoj uzornosti”, posebno karakteristična za narode s osjećajem “izdanosti

od historije”.¹⁸⁸ Ova Sušićeva kritička svijest neće, međutim, podrazumijevati ni ono što je za ovakve zajednice također često karakterističan kompleks vlastitosti, a pogotovo ne ono što je autonegacija ili autošovinizam, već *Pobune* funkcioniraju i kao istovremeno i fundirajuća i kontraprezenska naracija, tj. kao pripovijest samo-svjesnog potvrđivanja vlastite povijesti, ali one netom otkrivene, dotad potisnute, zaboravljene ili zabranjene, odnosno kao pripovijest utemeljenja njezina prisjećanja i daljnjeg pamćenja u skladu s historijskoreprezentacijskim načelom “deficijencije sadašnjosti”,¹⁸⁹ pri čemu su – srećom – i fundirajući i kontraprezenski karakter ove pripovjedačke zbirke neodvojivi od onog kritičkog, što je, uostalom, i garant Sušićeva antimonumentalizma. A kao ovakva, Sušićeva povijesna vizija, odnosno memorijska strategija kojom je oblikovana, i takva je da je – paradoksalno samo na prvi pogled – suštinski okrenuta i budućem vremenu, te *Pobune* isto tako prošlost države i naroda razumijevaju i iz perspektive njihove željene budućnosti, usvajajući tako i prospektivno načelo “ovako je trebalo biti” kao oblik aktuelizacije prošlosti u sadašnjosti,¹⁹⁰ što je, međutim, nesvodljivo isključivo na proces dokidanja klasnog raskola i ostvarivanja klasnog samoosvještenja (kako se to može učiniti na prvi pogled) već je, naprotiv, tek dio autorove šire povijesne priče. Time je, konačno, Sušićev ulazak u povijest njegove zajednice postao i naročita emancipatorska gesta, koja je, istina, uglavnom umjetnički slobodan zahvat u prošlost, neobavezan uvijek na dosljednu historiografsku, činjeničnu istinu, ali potvrđen u umjetničkoj istini, odnosno čin autorski osmišljene književne intervencije u zbilji, koju Sušić na ovaj način nastoji saobraziti sa svojom umjetničkom vizijom svijeta, a u kojoj je težnja ka povijesnom izbavljenju svake vrste na prvom mjestu.

Ovakvom, izrazito složenom predodžbom povijesti, *Pobune* Derviša Sušića postale su i knjiga naročito važnog *antikolonijalnog otpora*, i to kako u onom što je autorov književni rad kao cjelina (koji će se od ove pripovjedačke zbirke pa nadalje razvijati uglavnom u upravo istom ovom okviru), tako i u širem kontekstu bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti piščeva vremena (koja tek u ovom trenutku cjelovitije ulazi u svoju postkolonijalnu, adeptivnu povijesnorazvojnu fazu i napušta u osnovi kolonijalne obrasce iz svojih ranijih adoptivnih i adaptivnih povijesnora-

¹⁸⁸ Usp.: Kristijan Đordano, “Prošlost u sadašnjosti: Politika vremena u evropskim društvima”, *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji*, prev. Tomislav Bekić i Vladislava Gordić, XX vek / Čigoga štampa, Zemun / Beograd, 2001, str. 79-87.

¹⁸⁹ Usp.: Jan Assmann, *Kulturno pamćenje: Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, prev. Vahidin Preljević, Vrijeme, Zenica 2005, str. 93-98.

¹⁹⁰ Usp.: Kristijan Đordano, “Prošlost u sadašnjosti: Politika vremena u evropskim društvima”, *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji*, prev. Tomislav Bekić i Vladislava Gordić, XX vek / Čigoga štampa, Zemun / Beograd, 2001, str. 88-91.

zvojnih momenata),¹⁹¹ pri čemu kod Sušića iščezava i nekadašnja osmanofilija, ali i nekadašnja turkofobija, odnosno i orijentalistički i okcidentalistički koncept Bosne kao i zapadnog i istočnog “tamnog vilajeta”, tj. nepopravljivog zapečka svijeta s obiju njegovih strana i, zapravo, radikalnog Drugog i iz perspektive Istoka i iz perspektive Zapada. Nasuprot ovih vanjskih, stranih viđenja, Sušić, dakle, uspostavlja osobeno *unutarbosansko samorazumijevanje*, apostrofirajući pritom upravo *raskrsnu* poziciju Bosne i njezina svijeta, njezinu *graničnost* i *heterotopijski* karakter, uz istovremeno propitivanje i izvanbosanskih i unutarbosanskih (*auto*)stereotipa i (*auto*)*imaginativnih* kulturalnih tvorbi,¹⁹² sve to u širokom rasponu od narodne kulture i folklora, preko kulturne tradicije i duhovnosti, pa sve do kolektivnog pamćenja i idejno-ideoloških sistema.

Sve ovo zajedno, *Pobune* Derviša Sušića učinit će, konačno, i jednim od posebno značajnih “tekstova kulture” novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti u kojima se dokraja uspostavlja i *figura bosanske povijesne tragike*, odnosno *figura povijesnog svjedočenja*, baš kao i osobeni “bosanski tekst” novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književne prakse, tj. specifični memorijski okvir vezan za povijest Bosne i njezina svijeta koji će u sebi okupiti i na važan način preobraziti i druge značajne figure sjećanja novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti poput npr. figure “novih vremena” i povijesnih raskršća ili figure rata, ratnika i povratnika iz rata, ali i figure doma, porodice i porodičnih vrijednosti, a koje bitno obilježavaju noviju bošnjačku i bosanskohercegovačku književnu praksu ranijih vremena.¹⁹³ A to je i razlog da su Sušićeve *Pobune* postale i mjestom izrazite *intertekstualne književne mnemonike*,¹⁹⁴ a zapravo knjigom koja i mrežom unutar književnih veza i odnosa postaje također kompleksan memorijski fenomen, pa ova piščeva pripovjedačka zbirka stupa i u vrlo složen kreativni dijalog s čitavim nizom važnih “tekstova kulture” i u bosanskom i u izvanbosanskom kontekstu, a što i njezin “književno-kulturalni arhiv” čini isto tako izrazito složenim. Uz korpus tekstova stereotipno-negativnog kulturalnog predočavanja Bosne i njezina svijeta, posebno će u tom smislu biti važan dijalog između domaće epske i lirske tradicije, odnosno između herojske priče

¹⁹¹ Usp.: Sanjin Kodrić, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2012, str. 59-200.

¹⁹² Usp. sl. i u: Nehrudin Rebihić, “(Auto)imaginativna predstava Bosne u pripovjedačkoj zbirci *Pobune* i romanu *Uhode* Derviša Sušića”, *Sarajevski filološki susreti I: Zbornik radova*, knj. II, ur. Sanjin Kodrić, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 2012, str. 208-222.

¹⁹³ Usp.: Sanjin Kodrić, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2012, str. 51, 59-200.

¹⁹⁴ Usp.: Sanjin Kodrić, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2012, str. 45-48 i d.

kolektiva i individualnog, u osnovi lirskog iskustva pojedinca, pa – iako fokusiraju prošlost države i naroda i iako tako učestvuju u (re)kreaciji kulturalno-kolektivnog pamćenja zajednice – Sušićeve *Pobune* i same po sebi, a još više svojom pozicijom u sistemu novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, također će na važan način doprinijeti onome što je za ove književnosti posebno specifična pojava da su se njihovi autori, naročito u bošnjačkoj književnosti, u složenom književno-kulturalnom kontekstu za koji su vezani, a posebno zbog “tragične sudbine nacionalnog marginaliziranja”, “više obraćali preradi literarnih motiva i iskustava, negoli panoramskoj prezentaciji historijske zbilje i realističke slike društvene stvarnosti, više stiliziranosti arabeske i onom tihom kujundžiluku intimne ljudske drame negoli naturalističkoj i historijskoj slici svijeta”, okrećući se pritom prije svega “porodičnom kultu i nekim trajnim, povijesnim surovostima neugroženim vrijednostima pojedinačne a ne kolektivne sudbine”.¹⁹⁵

Upravo ovakvo što slučaj je, dakle, i u *Pobunama* Derviša Sušića, koje su, uprkos svemu, ipak tek pripovjedačka zbirka, tek zbirka *priča* – djelo *književne umjetnosti i umijeća priče i pričanja*. Jer, ispod neupitnog Sušićeva historijskog interesa nalazi se upravo ono što je *pojedinač* i njegov *individualni* svijet, koji je ovdje vezan i za okvir porodice, da bi tek na ovoj osnovi postao šira, historijska pripovijest, i to na način *metonimijsko-sinegdoške* preobrazbe upravo pojedinačno-individualnog, koja tako postaje jedan od temeljnih principa izgradnje svijeta ove knjige. Ovakvo što Sušićevu pripovjedačku zbirku *Pobune* učinit će i nizom *hronika pojedinačnih ljudskih sudbina*, baš kao i *porodičnom hronikom*, a koja – u skladu s tvrdnjom Fredrica Jamesona da “svako pripovijedanje individualne priče i individualnog iskustva mora na kraju uključiti i kompletnu obuhvatnu priču o samom kolektivitetu”¹⁹⁶ – tek u osobenoj figurativnoj transformaciji postaje (i) historijska hronika cjeline kolektiva. Zato kod Sušića u *Pobunama* ne dominira ni kolektivni, baš kao ni ideološki memorijski format, već, naprotiv, piščev memorijski “filter” kao memorijska tačka gledišta iz koje je ostvaren njegov književni svijet jeste prvenstveno *individualni*, kao i *kulturalni*,¹⁹⁷ naročito u smislu propitivanja kulturalno tradiranih memorijskih sadržaja, što je – sve zajedno – Sušića najzad učinilo jednim od najznačajnijih pripovjedača bosanskog jezika uopće.

¹⁹⁵ Enes Duraković, “Bošnjačka pripovijetka XX. vijeka”, *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knj. IV, *Novija književnost – Proza*, prir. Enes Duraković, Alef, Sarajevo, 1998, str. 34.

¹⁹⁶ Enes Duraković, *Obzori bošnjačke književnosti*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2012, str. 352.

¹⁹⁷ Usp.: Sanjin Kodrić, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2012, str. 51 i d.

3.

Sve bitne odlike *Pobuna* kao unutar sebe čvrsto uvezane pripovjedačke zbirke karakteristične su i za prvu, početnu pripovijetku u ovoj knjizi – pripovijetku *Plaćenik*, koja odmah na početku uvodi i Sušićev kolektivni lik porodice Pilavija kao književnog konstrukta koji će u figurativnoj, metonimijsko-singledoškoj preobrazbi i u cjelini pripovjedačke zbirke biti nosilac piščeve vizije povijesti Bosne i njezina svijeta.¹⁹⁸

Otvarajući Sušićevu osobenu priču o prošlosti države i naroda, ali i pojedinca i njegove lične, individualne sudbine kao osnove ove šire, općenitije pripovijesti, pripovijetka *Plaćenik* vremenski se pozicionira na sami kraj Bosanskog kraljevstva i sami početak osmanske vlasti u Bosni, u vrijeme nestajuće, i iznutra i izvana rastočene srednjovjekovne bosanske države i tek nastajuće osmanske Bosne kao krvave kraji- ne, nikad mirne i sretne granice Osmanskog carstva, i već na samom početku svjedoči tragičnu bosansku povijesnu zbilju, upravo u raskrsno-graničnoj poziciji Bosne i njezinoj heterotopijskoj suštini:

Bi ružno proljeće.

Dvije nedjelje poslije ravnodnevice, po kiši i susnježici, vrati se Ostoja Dobrisalić s duga puta kući pod Borogovo.

Umjesto kuće nađe hladno zgarište. Leševe mlade žene, dva brata, nji-

¹⁹⁸ Pripovjedačku zbirku *Pobune* Derviša Sušića čini pet pripovijetki: *Plaćenik*, *Kaimija*, *Seljačka jadikovka*, *Kad se vratim* i *Preko mutne vode*, i tako je u sva tri autorska izdanja ove knjige (1966, 1980, 1986), koja se u osnovi ne razlikuju osim u nekoliko sitnijih autorskih izmjena u drugom i trećem u odnosu na prvo izdanje te u pogledu intervencija prije svega lektorsko-korektorskog karaktera. Međutim, prema prvobitnoj autorovoj zamisli, sastavni dio *Pobuna* trebala je biti i pripovijetka *Šta učini Don Daniel Rodriga*, koju je autor objavio u sarajevskom književnom časopisu *Život* 1969. godine, dakle tri godine nakon prvog izdanja *Pobuna*, uz napomenu: “Sticajem okolnosti nisam stigao da ovu priču uvrstim u svoju knjigu *Pobune*.” Iako ova pripovijetka jasno korespondira s književnim svijetom *Pobuna*, nije se našla ni u drugom ni u trećem, posljednjem autorskom izdanju ove pripovjedačke zbirke, mada ju je autor mogao naknadno uvrstiti u neko od ovih izdanja, tim prije što se u ovim izdanjima javljaju i spomenute promjene u odnosu na prvo autorsko izdanje. Zato se ova pripovijetka ne uzima u obzir ni u ovoj studiji, s tim što treba napomenuti da je kao dodatak *Pobunama* uvrštena u izdanje ove knjige u ediciji *Bošnjačka književnost u 100 knjiga* BZK “Preporod” iz 2017. godine. (Usp.: Derviš Sušić, “Šta učini Don Daniel Rodriga”, *Život*, god. XVIII, br. 8, Sarajevo, 1969, str. 19-27; odnosno: Derviš Sušić, “Šta učini Don Daniel Rodriga”, *Pobune*, prir. Sanjin Kodrić i Edin Mulać, *Bošnjačka književnost u 100 knjiga*, Preporod, Sarajevo, 2017, str. 285-301.)

hovich žena i djece proždru plamen i psi i vuci razvukli. Ostale lobanje i bedrene kosti.

Rekoše mu – bila je nečija vojska, ali ne znadoše – jesu li Ugri od Srebnika uletjeli, stoku da otjeraju, ili je kraljevska vojska od Sutjeske pošla da satre nevjernog plemića Zlatonosovića, pa uz put pobila i njegove seljake, ili je Zlatonosović ovim kaznio Dobrisaliće što mu već drugu godinu ne isplaćuju povećane dažbine.

Vrišteći i valjajući se po ugljvlju, Ostoja odbolova žalost za mrtvima. Drugog jutra izbezumljen, sa sjekirom u ruci, otetura uz planinu.

U Kovanju kod Rogatice naiđe na tursku izvidnicu. Tri konjanika potjeraše ga pred sobom. Oštrim povikom zaustaviše ga pred čadorom skrivenim u gustom smrečanju. Zapovjednik, mlad, bezbrk poturčenjak od Kruševca, imao je već iskustva sa prebjezima. Dopusti mu da sjedne pred njega. Migom, naredi, te jedan vojnik trkom donese komad ječmenog hljeba i u bakraču pilava i stavi pred Ostoju.

Tu gdje je jeo, Ostoja primi islam.

Sjeo je Ostoja, a ustao Abdulah.

Iz jedne vreće izvadiše sablju, kratki pancir i torbak za vojničku poputninu. Nakitiše Ostoju, čestitajući mu. Uvrstiše ga najprije u odjeljenje pješaka izvidnika da tu pokaže šta zna. A obećашe mu ono što dotle nije smio ni dosniti – zlato, čin i slavu. Dozvoliše mu da se sveti dok se ne zasiti.

Ne prevari se zapovjednik. Ostoja – Abdulah Dobrisalić nije mu bio ni prvi ni posljednji nesrećnik – prebjeg. Samo se čudio: u svemu što je novajlija činio bilo je neke gladi i strasti, nasrtljivosti i pohlepe, bježanja od nečeg nekome.

Za opkladu, jednom Abdulah pojede bakrač pilava i ništa mu ne bi. Tad dobi nadimak – Pilavija.¹⁹⁹

Već ovdje, na samom početku pripovijetke *Plaćenik*, povijest Bosne prikazana je onakvom kakvu će svjedočiti i cjelina pripovjedačke zbirke – kao dramatična i traumatična povijest zemlje na vjetrometini postojanja, povijest svake vrste i kolektivne i individualne nesreće i stradanja, sa zlom i izvana i iznutra, pri čemu se ovakvo što

¹⁹⁹ Derviš Sušić, "Plaćenik", *Pobune*, prir. Sanjin Kodrić i Edin Mulać, Bošnjačka književnost u 100 knjiga, Preporod, Sarajevo, 2017, str. 55-56.

ovdje naglašava i kao *sudbinski neizbježna datost*, odnosno kao *hereditarna nužnost* i predaka i njihovih potomaka kroz stoljeća, pa čak i kao neka vrsta bosanskog povijesnog prokletstva. Zato će cijela ova pripovijetka, baš kao i ukupnost pripovjedačke zbirke koju otvara i najavljuje, biti mozaik nekoliko pojedinačnih užih pripovjednih cjelina, počev od inicijalne priče o Ostoji – Abdulahu Pilaviji, emotivno skršenom osvetniku i “prebjehu”, preko naizgled uzgredne, ali važne priče njegove žene Zejnebe, u krvavim junaštvima osvojenog ratnog plijena njezina muža, odnosno kasnije priče-kazivanja samog Abdulaha Pilavije o zabludama junaštva i varljivosti ratničke slave, pa sve do po značaju središnje priče-ispovijesti njegova sina, plaćenika Muzaferija Pilavije, ličnog pratioca i čuvara velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića, a zapravo najprije ratnika željnog junačke časti i moći, a potom isluženog i razočaranog pobunjenika, uključujući ovdje i tek naznačenu mogućnost u osnovi istovjetne priče i u narednom koljenu, kod najstarijeg sina Muzaferova brata, kao i niz priča i kazivanja o brojnim drugim likovima bosanske burne prošlosti i njihovim individualnim i kolektivnim sudbinama. A sve ove pojedinačne priče, kazivanja i ispovijesti u cjelini pripovijetke ujedinjuju se u svima njima svojstvenom svjedočenju o pokušajima nadvladavanja onog što je bosanska povijesna tragika i na kolektivnoj i na individualnoj razini, što će već u samoj ovoj pripovijeci rezultirati pojavom dvaju temeljnih lajtmotiva cjeline pripovjedačke zbirke – motiva *pobune* i motiva *mutne vode*, kao, naime, osobenih znakova nastojanja da se, s jedne strane, prekine tragični bosanski povijesni krug, odnosno, s druge strane, poražavajuće istine o neostvarivosti razrješenja tragične bosanske povijesne sudbine, kako u životu pojedinca, tako i u postojanju cjeline zajednice.

S obzirom na ovakvo što, jedina bosanska izvjesnost i suština zagonetke i tajne Bosne jeste puki *nagon preživljavanja* – strah i egzistencijalna zebnja koji se nasilu, iz nemoći pretvaraju u junaštvo (kao kod ratnika-gazija Abdulaha ili Muzafera Pilavije), grozotom zbilje nabijena, a zapravo dokraja nemoćna roditeljska zakletva i kletva (kod Muzaferove ostarjele majke i oca), stalni oprez, sumnja i pritajeni, ali uvijek prisutni strah, koji ne zatamljuje čak ni realnost posjedovane moći, baš kao ni lukavstvo ili surovost kojima se ona prakticira (kod velikog vezira i carskog zeta Mehmed-paše Sokolovića, realne historijske ličnosti unutar fikcionalnog književnog svijeta), jalova sirova snaga nesvjesna sebe i svojih stvarnih mogućnosti koja tek ponekad bukne svojom silinom da bi se potom, sama od sebe ili vještom varkom moćnika, stišala i ugasila (kod u krvavim bitkama za druge i njihovu korist iskasapljenih i izmoždenih gazija-graničara poput Osmana Krupalije ili Kasima Dalkilića i silnih hordi strašnih a beslovesnih i nemoćnih drugih ratnika i podanika Carstva)... Samo kod rijetkih, to je jasna misao i ideal (poput mladog derviša hamzevije iz Orlovića,

što je više od onog nego od ovog svijeta), ili puki pokušaj knjiškog samozaborava (kod osviještenog i ostarjelog Muzafera Pilavije), ili je to, napokon, zemlja, makar tvrdo i tanko tlo pod snažnom rukom težaka, gdje se čovjek može oroditi s biljem i rastinjem i tako, u svijetu prirode i izvan društva i povijesti, barem prividno pronaći potrebni smiraj i sreću (kao kod Muzaferova brata orača, sretnika)... A, zapravo, u svakom ovom slučaju to je u konačnici ono o čemu govori u osnovi cjelina pripovjedačke zbirke – manje ili više *nemoćna pobuna*, tek puka iluzija u djelu ili riječi da se može nadrastiti okrutna životna datost i ostvariti ono što je sanjani spokoj i spas, *utopija spasenja*, prisutna ovdje kako kod običnog, malog uvrijeđenog i poniženog čovjeka, tako i kod moćnika, kojeg također, duboko ispod privida njegove snage i sigurnosti, muče iste muke i okrutnosti postojanja (uostalom, i on sam, pa makar to bio čak i veliki Mehmed-paša Sokolović, u konačnici je tek podanik – plaćenik, baš kao i društvena “sitnjež” kojom upravlja njegova moć, kako to u širem smislu sugerira i naslov pripovijetke).

U ovakvoj situaciji, sa složenošću koja bi odgovarala i žanru romana, čitava ova galerija likova i niz pojedinačnih zbivanja već u pripovijeci *Plaćenik* ostvarila je, dakle, za cjelinu Sušičeve pripovjedačke zbirke karakteristično negativno iskustvo historije oblikovano u prepoznatljivom egzistencijalističko-apsurdističkom doživljaju svijeta i života, s novohistorijskom “malom pričom” i “poviješću odozdo”, odnosno s antimonumentalističkim i kritičkim stavom, ali i fundirajuće-kontraprezentnom i prospektivno-empiratorskom funkcionalizacijom. S ovim u vezi, a temeljem vremenskog okvira pripovijetke, Sušić posebno insistira na prikazu mučnog, ali povijesno nužnog procesa samoosvještenja i, praktično, izgradnje vlastitog identiteta i konstituiranja zajednice, pri čemu – izrazito negativno, gotovo mazohistički konstruirajući “pripovijest o početku” i poistovjećujući je s “prebježništvom” i “plaćeništvom” – sam početak kolektiva vezuje za bizaran prozelitizam i opskurnu religijsku konverziju (“Tu gdje je jeo, Ostoja primi islam”, i: “Sjeo je Ostoja, a ustao Abdulah”) i tako – u vrlo slobodnom odstupanju od povijesne zbilje i historijskih činjenica, sa složenim imagološkim potencijalom – dodatno naglašava tragiku povijesti Bosne i njezina svijeta u teškom, ali baš zato upornom i neizostavnom nastojanju osvajanja vlastitog povijesnog i društvenog “ja”, koje se ovim i zagovara. A time se u *Plaćeniku*, posebno u nagomilanoj a nezadovoljenoj povijesnoj i društvenoj energiji tragično nesretnih individualnih i kolektivnih sudbina o kojima ova pripovijetka priča svoju priču, istovremeno otvara i prostor za nastavak i daljnji razvoj pripovjedačke zbirke kao cjeline.

4.

Inicirana pripovijetkom *Plaćenik*, naredna pripovijetka Sušićevih *Pobuna* – pripovijetka *Kaimija* – počinje upravo ondje gdje se suštinski završava prethodna. Bosanska povijesna pustopoljina i bosanski povijesni fatum koji okrutno vitla i pojedinačne ljudske sudbine i sudbinu zajednice kao cjeline ovdje se javljaju kao domovinski snažan poziv upomoć i povod za milosrdno-prosvjetiteljsku zadaću pojedinca, ali i kao složeni egzistencijalni kompleks koji se motri istovremeno i *iznutra* i *izvana*, i s bliskim poznavanjem i s distanciranim raščlanjivanjem i predočavanjem:

Izričem najdublju zahvalnost zemljama Anadoliji i Persiji i gradovima Istambulu, Sofiji i Jedrenu. Dao Bog pa im na granice i pod zidine ne dolazili slavohlepni Bošnjaci s oslobodilačkim namjerama. Od ostalog će se valjda znati i sami sačuvati.

A zahvalan sam im jer sam u njima proučio medicinu, logiku, filozofiju, stilistiku i nekoliko magijskih vještina. I jer u njima spoznah korist vješte laske, utisak dobro proračunate razmetljivosti, slabost i nepostojanost načela koja ljudi propovijedaju, a ne pridržavaju ih se, snagu novca, tvrdoću batine, mekotu gajtana, svu ljepotu žene, rajska naselja hašišovog dima i sve strahote gladovanja koje se sprda s obzirima kad potegne da se podmiri.

Hvala tim zemljama i tim gradovima jer sam se u njima dovoljno naoružao za život u Bosni. Toliko dobro da ću je moći voljeti a da mi se ona ne naruga, pomoći joj a da me ne popljuje, prekoračiti je, a da mi se ne osveti.

Vraćam se kući nakon toliko godina skitnje, nakon toliko godina straćenih nad debelim knjigama, ispunjenim uglavnom pitanjima i nagađanjima. Znam dosta Bošnjaka koji su naukom ili sudbinom prevazišli u sebi nagone koristoljublja. Vraćali su se kući da pomognu, spremni na sve moguće žrtve. Čak i očekujući ih s izvjesnim sladostrašćem, bez čega nema sveca. Ove nesrećnike niko nije isjekao ni povješao. Oni su se tiho iznutra rasuli i ušutjeli ili iz straha od ludila pobjegli.

Ali ja polazim s jasnim namjerama i s toliko zdravlja i zdravog razuma da bi mi tri Bosne malo bilo.

Svrnem u Jedrene svom starom dobrom učitelju Muslihedinu Užičaninu da ga poljubim u ruku i čujem njegov posljednji savjet.

Starac, poluslijep od slaba svjetla i sitnih slova po debelim knjigama nad

kojima kaplje, evo, već sedamdeset godina, obradova se kad me vidje. Ali kad ču da idem u Bosnu, diže desnu obrvu i u kratkovide oči iz sebe natopi brigu i tihu srdžbu.

“U Bosnu? Šta ćeš ti po Bosni?”

“Da pomognem, da liječim, da podučavam, da podržim...”

“Hm! Znaš li ti šta je Bosna?”

“Sjećam se svakog trenutka proboravljenog u njoj.”

“Ali Bosna nije ono što čula odmah prime s njenih boja i oblika. Slušaj što ću ti reći! Bosna je najdublji kazan pakla. Ona je lošim putem, tvrdom navikom i neizlječivom sumnjom zatvorena za rijeke ljepota koje su drugi ljudi stvorili, a svojim položajem otvorena je najezdama sa sve četiri strane.

Dragi moj, svuda opasnost od drugog obično reži za granicom. U Bosni, ona se vidi u znaku suprotne vjere, čuje u pjesmi, sluti u pogledu prolaznika. Svuda se ljudi bore za sličnosti da bi bar oponašali jedinstvo koje je podloga snošljivosti. U Bosni se sve upelo da povuče razliku. Ja znam da to njeni žitelji nisu donijeli sa sobom na ovaj svijet. Gdje su uzročne tajne opredjeljenja slojeva, žestine, isključivosti i upornosti trajanja tih opredjeljenja, ja ne znam. Ali ti savjetujem da ne ideš.”

“Hvala ti na savjetu, ali ja idem.”

“Čekaj! Svaku zemlju sile rastočnice razvlače najviše na dvije strane, a Bosnu na sve strane. U takvoj zemlji ne može biti sreće i obilja. Nigdje siromah nije jadniji, ni zima teža, ni glad ljuća, ni razlika uočljivija, ni mržnja poganija i tamnija nego u Bosni. Vjeruješ li mi?”

“Vjerujem. Ali ja idem.”²⁰⁰

Riječ je, ponovo, o vrlo teškoj i sumornoj, odnosno izrazito negativnoj predstavi Bosne i njezina svijeta, pri čemu pripovijetka *Kaimija* funkcioniра, ipak, bitno drugačije negoli prethodna: dok je pripovijetka *Plaćenik* direktno insistirala na tragediji bosanske povijesti, s naglašavanjem upravo povijesnog usuda i nesreće, pripovijetka *Kaimija* bosansku povijesnu tragediju predočava mahom u *humorno* posredovanom vidu, sa znatno više ironije i autoironije, a prije svega *karnevaleskno* slobodno i nesputano. Ovakvo što ostvareno je vrlo ležernim poigravanjem ne samo historijskim

²⁰⁰ Derviš Sušić, “Kaimija”, *Pobune*, prir. Sanjin Kodrić i Edin Mulać, Bošnjačka književnost u 100 knjiga, Preporod, Sarajevo, 2017, str. 112-114.

činjenicama nego i, s jedne strane, sakrosanktnim vrijednostima ubaštinjene duhovnosti i tradicije, kao i, s druge strane, složenim repertoarom izvanbosanskih i unutarbosanskih (auto)stereotipa i (auto)imaginativnih predodžbi o Bosni i njezinim ljudima, čime Sušić na pripovjedački izvanredno uspješan način zorno iznutra dijalogizira i polifono usložnjava svoj književni svijet. Zato ovdje, u pripovijeci *Kaimija*, još više izostaje onaj u osnovi mitski osjećaj “gubitničke uzornosti” zajednice u situaciji “izdanosti od historije”, što – uz dodatni, iz prethodne pripovijetke naslijeđeni i dalje razvijeni egzistencijalističko-apsurdistički historijski pesimizam i ovdje prisutne novohistorijske “male priče” i “povijesti odozdo” – rezultira još izrazitijim antimonumentalističkim i kritičkim pristupom u ispitivanju povijesnog sadržaja Bosne, ali i – iako na drugačiji način – iznova prisutnim te također dodatno naglašenim fundirajuće-kontraprezentnim i prospektivno-emancipatorskim stavom.

To je posebno vidljivo u sudbini šejha Hasana Kaimije, znamenitog bošnjačkog pjesnika iz 17. st., sad, međutim, vrlo slobodno transformiranog iz realno-historijske ličnosti u fikcionalno-književni lik,²⁰¹ a čija književna povijest postaje upravo naročiti čin svjedočenja o bosanskoj povijesnoj tragici. Kao i prethodna pripovijetka, priča šejha Kaimije, kod Sušića potomka porodice Pilavija, u osnovi je, naime, također priča o bosanskoj sudbinski nužnoj i hereditarno neizbježnoj nesreći, što kazuje i Kaimijina bestragom nestala milosrdno-prosvjetiteljska zadaća s kojom dolazi u Bosnu, odnosno njegova mijena iz lika predanog pobožnjaka i posvećenog učenjaka u lik opsjenara, bludnika i pijanice – u susretu s Bosnom kao “najdubljim kazonom pakla”, i sam Kaimija neizbježno postaje dijelom ovog svijeta, a bahanaljski užici, sladostrašće i razuzdanost kojima se prepušta, ma koliko na prvi pogled nosili vedrinu i rasterećenje oslobođenog tijela i mladosti, u osnovi su samo pokušaj bijega od bosanskog užasa, traženje spasa ili barem utjehe, odnosno samozaborav koji na trenutak donosi olakšanje sreće i zadovoljstva, a zapravo u konačnici pad i propast čini još bližim i izvjesnijim, nužnim, zbog čega – sa značenjem lajtmotiva u cjelini pripovjedačke zbirke – i Kaimiju muče snovi o mutnoj vodi kao simbolu očaja i nemoći. To je, isto tako, slučaj i s Kaimijinom pobunom (realnim iako nedovoljno rasvijetljenim historijskim zbivanjem iz 1682/83. godine, u kojem je vrlo vjerovatno učestvovao i zbiljski šejh Hasan Kaimija²⁰²), koja – kao drugi lajtmotiv pripovjedačke zbirke kao cjeline – u Sušićevoj pripovijeci postaje ne toliko čin društvenog bunta i borbe za obespravljenog drugog koliko, pak, Kaimijin posljed-

²⁰¹ Usp. npr.: Jasna Šamić, “Hasan Kaimi Baba: Život i djelo”, *Treći program Radio-Sarajeva*, god. XII, br. 47, Sarajevo, 1984, str. 409-436.

²⁰² Usp.: Jasna Šamić, “Hasan Kaimi Baba: Život i djelo”, *Treći program Radio-Sarajeva*, god. XII, br. 47, Sarajevo, 1984, str. 421.

nji, očajnički pokušaj da prije svega samom sebi povрати svoje upravo u Bosni izgubljenom svetačko “ja”, a zapravo izgubljeni osjećaj nade i ljudske mogućnosti, čime se dokraja, u susretu s Bosnom i njezinim nerazrješivim povijesnim usudom, zaokružuje Kaimijin egzistencijalističko-apsurdistički oblikovani fikcionalno-književni lik. A tad se Kaimija, baš kao i svaki drugi potomak porodice Pilavija, pokazuje kao tipični bosanski sudbinski nesretnik, a njegovo propalo nastojanje – bez obzira na to je li u pitanju milosrdno-prosvjetiteljska zadaća s kojom dolazi u Bosnu ili pobuna protiv vlasti koju predvodi – ispostavlja se kao izraz istog ovog povijesnog užasa Bosne kao prostora koji je u sebi očito sakupio svu muku postojanja svijeta i svu strahotu onog što je egzistencijalističko-apsurdistički shvaćena “čovjekova situacija” i “ljudska sudbina”.

U skladu sa Sušićevim slobodnim poigravanjem fikcionalnim aspektima književnog teksta, a koje je u ovoj, kao i u prethodnoj pripovijeci u vezu dovelo izvanknjiževnu historiju i književnu priču, dio svijeta pripovijetke *Kaimija* jeste i lik Budaline Tale, ovaj put lik iz usmenoknjiževne tradicije i njezina epskog svijeta, koji na važan način korespondira upravo s Kaimijinim likom i njegovom sudbinom. Riječ je o liku “vedrog antijunaka”²⁰³, čedu epske pjesme, no koji je, međutim, “nosilac istine pojedinačnog iskustva i svakodnevnog življenja, a ne opće uklopljenosti u kolektiv”²⁰⁴, liku epske margine koji s ove pozicije iznutra relativizira cjelinu epskog svijeta, a što postaje upravo jedna od tačaka koje će povezati epskog Budalinu Talu i Sušićeva Kaimiju. Jer, tad se i Talino epsko junaštvo i slava, ma koliko protkani vedrinom narodnog humora, smijeha i podsmijeha, pokazuju tek kao strašni izraz muke života i stvarnog postojanja, baš kao i propala Kaimijina milosrdno-prosvjetiteljska zadaća i njegova pobuna, ali i kao “junaštvo nazor” ratnika i gazija iz prethodne pripovijetke u pripovjedačkoj zbirci, kod Sušića upravo i zato dalekih predaka njegova šejha Kaimije:

Moj mnogopoštovani muderis-efendijo, za junaštvo se danas ne plaća kao nekad, a o istini o junaštvima i da ti ne govorim, bruka jedna. Eto, jednom, posla mene Lički Mustaj-beže da mu gdje u Kotarima otmem dva dobra vola orača. Ja ukradoh dva dobra vola orača. Zajmiše me od-

²⁰³ Usp.: Hatidža Krnjević, “Tale Ličanin – epski junak i vedri antijunak”, *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knj. II, *Usmena književnost*, prir. Đenana Buturović i Munib Maglajlić, Alef, Sarajevo, 1998, str. 403-417.

²⁰⁴ Mirsad Kunić, “Epski junak Budalina Tale u nekim djelima Derviša Sušića”, *Sarajevski filološki susreti I: Zbornik radova*, knj. II, ur. Sanjin Kodrić, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 2012, str. 184.

mora katane, ali ja nekako, moleći Boga, umakoh. Mustaj-beg mi dade dukat i ovcu jalovicu. I svoj bih vijek mirno proživio da guslar za sahan pilava i but ovnovine s Mustaj-begove sofre ne ispjeva grdnu lagariju kako sam na svom Kulašu iz zemlje Kaurije iznio Ilijinu seku Anđeliju i poklonio je Ličkom Mustaj-begu. A jok, tako mi moje mile majke, radi takvih tantavica ovakav junak ne silazi niz Kotare. To je debelom begu prahnulo da makar u mislima zamijeni ružnu begovicu izmišljenom Anđelijom.

Svašta begu na um padne kad mu se od masnih dolmi i duga sjedenja begović u čakširama uznemiri. Ne zamjeram. I beg o nečemu mora misliti. I guslar od nečega mora živjeti. Samo mi je žao što će po Krajini ostati pjesma guslarova, a ne moja – jauk i cviljenje.²⁰⁵

Kao ovakva, Talina ispovijest, s onim što je njezin “sarkastički odnos spram ‘historičnosti’ epskih pjesama”²⁰⁶, nesumnjivo je i čin karnevaleskne deheroizacije epske zbilje kao puke iluzije i obmane, što je, međutim, ono u čemu se ne iscrpljuje pojava ovog lika u Sušićevoj pripovijeci, već i ona, zapravo, jeste dio onog što je teška i sumorna autorova povijesna vizija Bosne, skupa s pričom o Kaimiji i drugim sudbinama o kojima govori Sušićeva pripovjedačka zbirka kao cjelina iscrtavajući na svoj način ono što će se naposljetku pokazati kao slika “krvavih razbojišta na kojima bosanski puk gine za tvrdnu koru hljeba i pune sofre bečkih, stambolskih ali i bosanskih velikodostojnika”²⁰⁷. Usto, Talina pojava i njegova veza s Kaimijinim likom dio je i naročite *ironijske zamjene*, u kojoj je – novim karnevalesknim obratom – Budalina Tale onaj koji sasvim jasno vidi suštinu stvari, dok šejh Kaimija tek naivno sanja o mogućnosti promjene i boljitka, a što u konačnici ovu tragičnu bosansku sliku čini još negativnijom.

U ovakvoj situaciji, a za razliku od pripovijetke *Plaćenik*, koja će sudbinu Bosne i njezina svijeta kontekstualizirati prvenstveno u širi povijesni kontekst, dominantno onaj vezan za okvire Osmanskog carstva, tuđe i strane imperije čije granice svojim tijelom čuva i širi unesrećeni i isluženi bosanski ratnik, pripovijetka *Kaimija* fokusirat će prije svega samu Bosnu sa svim onim što je ona unutar same sebe po-

²⁰⁵ Derviš Sušić, “Kaimija”, *Pobune*, prir. Sanjin Kodrić i Edin Mulać, Bošnjačka književnost u 100 knjiga, Preporod, Sarajevo, 2017, str. 119.

²⁰⁶ Enes Duraković, “Književno djelo Derviša Sušića”, *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knj. IV, *Novija književnost – Proza*, prir. Enes Duraković, Alef, Sarajevo, 1998, str. 535.

²⁰⁷ Enes Duraković, “Književno djelo Derviša Sušića”, *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knj. IV, *Novija književnost – Proza*, prir. Enes Duraković, Alef, Sarajevo, 1998, str. 535.

stala u stoljećima dugom povijesnom vrenju i trvenju. To je i osnova ovdje prisutnog dodatnog naglašavanja klasnog raskola unutar Bosne i njezina svijeta u odnosu na prethodnu pripovijetku (što je posebno vidljivo upravo u pojavi lika Budaline Tale, koji – kao čovjek iz naroda u svijetu epske pjesme – otvara i pitanje klasne nepravde, a potom i u zbivanjima vezanim za pobunu sarajevske sirotinje i seljaka koju predvodi Kaimija), ali i osnova ovdje još prisutnijih i još izrazitijih izvanbosanskih i unutarbosanskih (auto)stereotipa i (auto)imaginativnih predodžbi o Bosni i njezinim ljudima. Otud, još više nego u pripovijeci *Plaćenik*, Bosna ovdje funkcionira upravo kao onaj na početku pripovijetke ciljano apostrofirani “najdublji kazan pakla”, pri čemu, međutim, nastojeći otkriti ono što je neiskrivljena stvarnost i cjelovita zbilja Bosne, kao razlog svemu ovom (iako ne i kao opravdanje) Sušić iznalazi upravo samu *povijest*, ono nezaustavljivo povijesno gibanje koje lomi ljude i narode, a koje – kod Sušića najuže povezano s onim što je *vlast* i njezino *nasilje* – postaje tako i sama *sudbina*. Zbog toga se, uostalom, pripovijetka i završava Kaimijinim predsmrtnim “režanjem” i “lajanjem” na – kako kaže – “sve svetinje, vezire i padišaha, na sve prikaze kojima vlast plaši podanike”²⁰⁸, uključujući i samog sebe, a što je i posljednji pokušaj Kaimijine buntovničke geste i uopće posljednji ostatak njegove neuspjele milosrdno-prosvjetiteljske zadaće s kojom dolazi u Bosnu, ostvaren sad i kao u osnovi tipični predsmrtni egzistencijalističko-apsurdistički krik pred nerazriješivim užasom “čovjekove sudbine” i “ljudske situacije”, kojem je, pak, Bosna i stvarno lice i konkretno naličje.

Ovakvo što i u pripovijeci *Kaimija*, baš kao i u pripovijeci *Plaćenik*, predstavlja i ponovno kritičko-antimonumentalističko ispitivanje povijesne sadržine Bosne i njezina svijeta, čin ponovnog afirmiranja novohistorijske “male priče” i “povijesti odozdo”, ali i čin fundirajuće-kontraprezentnog otkrivanja u zaborav potisnute i nepoznate bosanske prošlosti, osobite bošnjačke povijesne priče, baš kao i čin prospektivno-emancipatorskog zahtijevanja bosanskog povijesnog samoosvještenja i izbavljenja, koje na ovaj način u pripovijeci *Kaimija*, uz pripovijetku *Plaćenik*, dobiva i svoju povijesnu osnovu u onom što je stalna i očita, ali zaboravljena povijest bosanskih buna i nemira. Pa ipak, ni ovdje, kao ni u pripovijeci *Plaćenik*, povijesni udes Bosne i njezina svijeta ne biva razriješen, pa se i pripovijetka *Kaimija* završava nagomilanom a nezadovoljenom povijesnom i društvenom energijom, na sličan način kao i prethodna suštinski tražeći rješenje u svojem nastavku, i sama tako otvorivši prostor za daljnji razvoj pripovjedačke zbirke kao cjeline.

²⁰⁸ Derviš Sušić, “Kaimija”, *Pobune*, prir. Sanjin Kodrić i Edin Mulać, Bošnjačka književnost u 100 knjiga, Preporod, Sarajevo, 2017, str. 168.

5.

Od pripovijetke *Plaćenik* do pripovijetke *Kaimija* pripovjedačka zbirka *Pobune* Derviša Sušića uspostavila je sliku bosanske povijesti od vremena kraja srednjovjekovnog Bosanskog kraljevstva pa sve do druge polovine 17. st., kad je Bosna već odavno cjelovito integrirana u Osmansko carstvo, unutar kojeg je proživjela i njegov vrhunac, ali i doživjela početak njegova slabljenja i osipanja, iskusivši i jedno i drugo u svojoj povijesnoj sudbini. Ovakvo što je i okvir unutar kojeg Sušić – preplićući historijsku zbilju i književnu fikciju – prati i postanak te historijsko izrastanje i razvoj porodice Pilavija, fiktionalna sudbina čijih potomaka metonimijsko-sinegdoški zrcali upravo sudbinu Bosne i njezina svijeta, i to kako na kolektivnoj razini, tako i na razini pojedinca i njegova ličnog života, odnosno kako na razini iskustva povijesti cjeline zajednice, tako i na razini individualnog povijesnog iskustva, sve to u uskoj međusobnoj vezi i složenom međusobnom odnosu. Sušićevi likovi, pritom, povijest Bosne nose kao svoju vlastitu životnu sudbinu i upravo nju najčešće ispovijedaju i tako je svjedoče, pa su već prve dvije pripovijetke *Pobuna* ovu pripovjedačku zbirku na vrlo važan način vezale za figuru bosanske povijesne tragike te figuru povijesnog svjedočenja, svojim pričama na jednom mjestu koncentriravši i transformiravši gotovo sve druge istaknute figure sjećanja novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književne prakse – figuru “novih vremena” i povijesnih raskršća, odnosno figuru rata, ratnika i povratnika iz rata, baš kao i figuru doma, porodice i porodičnih vrijednosti, omogućivši čak i uvid u postepeno povezivanje i međusobno pretakanje ovih memorijskih sadržaja jedan u drugi. A time su već pripovijetke *Plaćenik* i *Kaimija* – i zasebno, a pogotovo zajednički, u međusobnoj interakciji – umnogome uspostavile i naročiti “bosanski tekst” Sušićevih *Pobuna*, tj. osobeni memorijski fenomen povijesne priče o Bosni i njezinu svijetu koji će i u širim okvirima Sušićeva književnog djela, kao i u širim okvirima novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti uopće bitno odrediti ova autorova pripovjedačka zbirka kao cjelina.

Uza stalne pobune kao pokušaje promjene nabolje i tragične neuspjehe ovih pobuna, hereditarnost bosanske povijesne nesreće i povijest kao sudbina ispostavili su se kao neke od najvažnijih poveznica između prvih dviju pripovijetki Sušićeve pripovjedačke zbirke, a u slijedu od jedne do druge pripovijetke do izražaja će sve više dolaziti i – za Sušića vrlo važan – kompleks vlasti i nasilja, a potom i klasni problem, odnosno – šire i cjelovitije gledano, bez nepotrebnog prenaplašavanja ideoloških uvjerenja piščeve izvanknjiževne ličnosti i moguće polazne autorske intencije – uopće društveni razdor u okvirima vlastite zajednice, koji je Sušić uspješno pred-

stavio kao razvojno kretanje i raslojavanje porodice tokom njezina povijesnog trajanja. A upravo sve ovo od posebnog je značaja u trećoj pripovijeci Sušićevih *Pobuna* – pripovijeci *Seljačka jadikovka*, čiji će književni svijet obuhvatiti i ono što je stanje opadajućeg Osmanskog carstva i povijesni odraz ovog stanja u Bosni, i isповijest te svjedočenje o stalnoj bosanskoj povijesnoj nesreći i zlosretnoj bosanskoj povijesnoj sudbini, i ono na čemu se ona temelji bilo to ono što Sušić predstavlja kao bosansku povijesnu pustopoljinu otvorenu za svaki hir povijesti ili bosansko ratovanje za korist i interes drugog, odnosno prevareni bosanski ratnik i rijetki, slučajno preživjeli povratnik iz rata ili, pak, razoreni dom i porodica kao rastočeno posljednje utočište spasa i smisla, uključujući i priču o vlasti i njezinu nasilju te priču o sve oštrijoj klasnoj, ali i uopće društvenoj isparceliziranosti svijeta, pa makar on bio i *svoj*:

Rodi se čovjek. Majka sanja o sinu Božijem poslaniku. Otac računa da će iz sina istesati sultana ili makar na Bosni valiju. A ono – nebo dočeka sina žestinama, a zemlja mu zatruje krvotok isparenjima. Nevolje ga u stotinu voda preperu, pa bude čovjek lukav od opreznosti, trom od straha da se ne zaleti, pobožan da ne bi izludio od nemoći i osame, a krvoločan zbog iznevjerenih nježnosti. Postane seljak. Svi ga se boje, a svi ga biju. On sve hrani i na svojim plećima drži. Nema vremena ni suzu da utre, ni radi povske da zazine.

Jednom naiđe neko s jednostavnim mamcem. Pomognut bratovim blagoslovom, povedu seljaka. Ubiju seljaka ako ne pođe. Ubiju ga kad se vrati. Ako se vrati.

Pođe bezazlen seljak da izvrši Božiju i carsku zapovijed. Povedu ga ajani i tabor-imami kao krotko živinče, natjeraju, namame ga svetim smislom sandžak-bajraka. Ode bezazlen seljak. Kad tamo, ni svetinje ni smisla nema. Bog negdje daleko, gdje je i uvijek bio, ako je bio. Car se zabavio pisanjem novih fermana, ukoliko su mu oni na pameti kod onolikih ljepota i užitaka. I došao bi seljak kući ipak uvjeren da je časno obavio obaveze prema svetinjama kad već nije izdahnuo na bojištu, ublaživši smrtnu muku uvjerenjem da će ga Allah primiti među šehite i gazije. Ali se dogodi nešto... i seljak se pojavi sujevjeran, ali bezbožan, na cara gnjevan, na svijet mrk, na se mrzovoljan. Ni duboka jesenja brazda ne obraduje ga proljećnim obećanjem. Ni modra, meka djetelina ne smiri ga. Niti mu radoznala baci oko gore – hoće li nebo blagosloviti kišom ili otući rod nevremenom.

A kad ostane sam sa sobom, u noćnoj šutnji i nesanicu, dvije polovine seljaka plutaju niz brzu vodu, traže se, viču. Jedna drugoj se ne odziva,

a obje istom utrobom boluju žudnju za nalaženjem. Nad objema leprša sandžak-bajrak kao zov i kao prijetnja.²⁰⁹

Na ovaj način započinje, dakle, priča Ismeta Hatemića, još jednog od Sušićevih zlo-sretnih potomaka porodice Pilavija, i još jedna priča o tragici bosanske povijesti i bošnjačkoj povijesnoj drami i traumi, ovaj put smještena u 18. st., u vrijeme tokom te nakon glasovitog Boja pod Ozijom (1737), u kojoj je sve slabije Osmansko carstvo doživjelo težak poraz i goleme ljudske gubitke, uključujući i pogibiju više od četiri petine od 10.000 bošnjačkih vojnika.²¹⁰ Ispripovijedana kao životna priča njezina glavnog lika, jednog od rijetkih povratnika s Ozije, a koji sad u zatvorskom zindanu čeka svoj smrtni kraj, izdan i napušten čak i od onog kojem je najviše vjerovao, sama pripovijetka *Seljačka jadikovka* ostvarena je, pritom, u cijelosti kao predsmrtna is-povijest ovog još jednog od tipičnih Sušićevih “junaka nazor” – kao zaključna re-kapitulacija vlastitog života, ali i kroz vlastitu prizmu sagledanog života cijele zajed-nice, koja je posebno ovdje predstavljena kao beznačajna žrtva u obračunu stranih, tuđih i dalekih imperijalnih moćnika, ali i kao predmet sile i nasilja i u vlastitom okviru, što je i razlog da se ovdje povijesna nesreća javlja i kao *vanjska* i kao *unutraš-nja neminovnost*.

Uz ljudskom krvi i mesom ispunjene prikaze ratnih stradanja, kao i prikaze sva-kodnevnog životarenja na granici održavanja tek gole egzistencije, okosnicu pripo-vijetke čini odnos Ismeta Hatemića, Sušićeva osiromašenog i poseljačenog bega, i Derviša Hasan-bega, donjotuzlanskog kapetana, još jedne realne historijske ličnosti koju Sušić svojim karakterističnim slobodnim povezivanjem faksije i fikcije uvodi u svoju priču.²¹¹ Time je u pripovijeci dodatno razvijen i interes za klasni problem, odnosno uopće problem društvenog raslojavanja unutar vlastite zajednice, i sam, pritom, usko povezan s onim što je priroda povijesne zbilje Bosne i njezina svijeta, ali je i produbljeno razumijevanje i fenomena vlasti, koja se posebno ovdje – upravo na primjeru Derviša Hasan-bega, donjotuzlanskog kapetana, i njegove izdaje spram Ismeta Hatemića, a potom i cjeline zajednice – pokazuje kao odana jedino samoj sebi i svojem interesu, daleko od bilo kojih viših ciljeva ili bilo čega istinski čovječ-

²⁰⁹ Derviš Sušić, “Seljačka jadikovka”, *Pobune*, prir. Sanjin Kodrić i Edin Mulać, Bošnjačka knji-ževnost u 100 knjiga, Preporod, Sarajevo, 2017, str. 169-170.

²¹⁰ Usp. npr.: Enes Pelidija, “Učešće Bošnjaka u osmansko-ruskom ratu 1736–1739. godine”, *Zna-kovi vremena*, god. VI, br. 18-19, Sarajevo, 2003, str. 210-230.

²¹¹ Usp. npr.: Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini, Djela*, knj. V, Odjeljenje istorijsko-društvenih nauka, knj. 4, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1954, str. 211-213.

nog i iskreno ljudskog, taman i onda ako se takvom nastoji prikazati na prvi pogled. Uz ličnu nadu u poštenje i pravdu kao moguće društvene vrijednosti, u cjelini pripovjedačke zbirke lajtmotivski prisutna nada u kolektivni čin pobune kao pokušaja društvenog prevrata otud je posebno u ovoj pripovijeci izgubila svaku realnu osnovu i postala još izrazitija utopijska zabluda Sušićevih likova, sad još izrazitije prestavši predstavljati žuđenu mogućnost izlaska iz začaranog kruga bosanske povijesne nesreće, kako to – uz ponavljanje i motiva mutne vode kao drugog lajtmotiva pripovjedačke zbirke kao cjeline – pokazuju i tragično iznevjerena kako lična, tako i kolektivna nadanja glavnog lika pripovijetke.

U ovakvoj situaciji, u pripovijeci *Seljačka jadikovka* negativno historijsko iskustvo karakteristično za cjelinu Sušićeve pripovjedačke zbirke *Pobune* podignuto je na potenciju više i tako dodatno gradirano u odnosu na pripovijetke *Plaćenik* i *Kaimija*, pri čemu, međutim, sve ovo ne znači da Sušić na ovaj način upada i u zamku nacional-romantičarske tragike ili bilo koje druge vrste adoracije “gubitničke uzornosti” u prikazu zajednice s očitim osjećajem “izdanosti od historije”. Jer, uz kod Sušića i na drugim mjestima naglašeno prikazivanje i vlastite negativne strane (a što je ovdje prisutno već od početka pripovijetke i prikaza sitnošićardžijski prijetvornog odnosa jednog brata prema drugom pa sve do brojnih drugih slika čovjekova drugog, mračnog lica), pripovijetka *Seljačka jadikovka* problematizira između ostalog i prirodu poslovičnog bosanskog prkosa – *inata*, pa tako i samu povijest nekoć čistih bosanskih buna i nemira uopće (u pripovjedačkoj zbirci apostrofiranih kako već u pripovijeci *Plaćenik*, tako i u pripovijeci *Kaimija*),²¹² a posebno ulogu tzv. društvene elite u njima, uključujući i mogućnost anticipirajućeg problematiziranja i ustanka Husein-kapetana Gradašćevića za autonomiju Bosne (1831–1832) kao jednog od posebno važnih – “svetih” trenutaka u ukupnoj bosanskoj povijesti, a što je između redaka uopćenog povijesnog pesimizma dovoljno jasno naznačeno otvorenim krajem pripovijetke:

Molio bih te, ako znaš šta je predsmrtnička molba, kad iziđeš, otiđi mojoj kući i reci sinu mom – dobro na mater i na kuću da pazi! A kapetanima – isto kao i Stambolu, da ne vjeruje. Proklet neka je ako se pojami na žutu paru ili na slatku riječ, pa povjeruje!

Ee, jah!

Tako je to. Rodi se čovjek. Nebo ga dočeka žestinom. Zemlja zatruje isparenjima. Pa umjesto – Božije stvorenje s dušom, on postane živinče

²¹² Usp. npr.: Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo, 1997, str. 305-312.

krvoločno zbog iznevjerenih nježnosti. Od jada ne stigne ni suzu da utre, ni psovku da zazine, a već ga pograbe gladni njegove glave.

A sinu mom reci, prijatelju, kapetanima da ne vjeruje. Nikad! I neka on to svome sinu u amanet ostavi! A meni oprosti za predugu priču. Riječ je, valjda, i data da odmijeni jauk, da olakša muku i razagna stravu.²¹³

Na ovaj način, i pripovijetka *Seljačka jadikovka* uspješno je sačuvala i ono što je njezin polazni karakter kritičko-antimonumentalističke novohistorijske “male priče” i “povijesti odozdo”, ali je isto tako ovakvo što i dodatno naglasila, baš kao i svoje šire, egzistencijalističko-apsurdističko značenje, apostrofirano također na kraju pripovijetke, gdje čovjeku u susretu s užasom egzistencije ostaje tek jauk ili riječ – modernistička utopija priče kao posljednjeg pokušaja suprotstavljanja suštinskoj obesmišljenosti svijeta i života (zbog čega je ova pripovijetka, kao i sve druge pripovijetke u pripovjedačkoj zbirci, i ostvarena kao ispovijest njezina glavnog lika). A time je, varijacijom u osnovi istog osnovnog tematskog okvira kao i u pripovijetkama *Plaćenik* i *Kaimija*, i ovdje iznova fokusiran bosanski povijesni užas i tako ponovo u fundirajuće-kontraprezenskom maniru reafirmirano sjećanje na nekoć u zaborav potisnutu prošlost Bosne i njezina svijeta, s posebnim akcentom iznova na bošnjačku zajednicu, uz istovremeni prospektivno-emancipatorski stav o nužnosti promjene ovog stanja, mada takvo što ni ovdje, kao ni u prethodnim dvjema pripovijetkama, ne doživljava svoje ostvarenje, već naprotiv još više nagomilava nezadovoljenu povijesnu i društvenu energiju.

U ovakvoj situaciji, i pripovijetka *Seljačka jadikovka*, kao i pripovijetke *Plaćenik* i *Kaimija*, također omogućuje, pa čak i zahtijeva nastavak i daljnji razvoj pripovjedačke zbirke kao cjeline, s tom razlikom što ova pripovijetka – posmatrana u cjelini pripovjedačke zbirke – zaokružuje Sušićevo bavljenje predmodernim razdobljem u povijesti Bosne, dajući mu pritom posebno i prepoznatljivo značenje. Jer, tad se cjelokupna starija povijest Bosne, od dalekog srednjovjekovlja, pa tokom cjeline osmanskog vremena, pokazuje kao zaboravljena i nepoznata prošlost neprekidnog bosanskog stradanja, ali i stalnog iako nikad dokraja uspjelog nastojanja da se izbori za okončanje ovog povijesnog udesa – kao *povijest patnje*, ali i borbe za *povijesno izbavljenje* i *spasenje*. Bosanska muka dolazi, pritom, i *izvana*, ali i *iznutra*, te su Bosna i njezin svijet žrtve i imperijalne sile i nasilja drugog, onog koji u ovom ima svoju korist, svoj interes i račun, ali i sile i nasilja i u svojem okviru, koji se ni po

²¹³ Derviš Sušić, “Seljačka jadikovka”, *Pobune*, prir. Sanjin Kodrić i Edin Mulać, Bošnjačka književnost u 100 knjiga, Preporod, Sarajevo, 2017, str. 226.

čemu ne razlikuju od vanjskog zla, nego su možda još veća bosanska muka, utoliko prije što su vlastita. A kao takva, Sušićeva stara Bosna prestala je biti *terra incognita* – daleki i nepoznati “tamni vilajet”, već se otkrila kao prostor *cjeline života*, sa svojom i nakaznom, ali i ljepšom, nepatvoreno ljudskom stranom, pri čemu je takva, i sa svojim licem i sa svojim naličjem, postala u povijesti i povijesnom gibanju, u kojem se Bosna – sputana i vanjskom i unutrašnjom silom i nasiljem – nikad nije uspjela ostvariti kao aktivni subjekt, već je stoljećima bila tek pasivni objekt, usvojivši tako stanje trpnje kao neizostavan dio svoje prirode. To je i jedan od razloga što je Sušić u potezu od pripovijetke *Plaćenik*, preko pripovijetke *Kaimija*, pa do pripovijetke *Seljačka jadikovka* ušao i u dijalog s diskursom dominantno negativno-stereotipnog predočavanja Bosne i njezinih ljudi kao važnim dijelom svojeg “književno-kulturalnog arhiva” i tako, prekinuvši pritom šutnju o stvarnoj zbilji osmanske Bosne, poništio nekadašnju orijentalističku turkofobiju u predstavljanju starije bosanske povijesti, ali je iz istog razloga istovremeno odbacio i nekritičku osmanofiliju, na ovoj osnovi omogućivši da u prvi plan dođe upravo Bosna kao takva i njezin svijet sam po sebi. A svim tim, Bosna i njezina povijesna sudbina dokraja su opravdali iz pripovijetke u pripovijetku stalno prenošeno Sušićevo insistiranje i na fundirajuće-kontraprezenskom i na prospektivno-emancipatorskom pričanju povijesne priče, s jedne strane, dok su, s druge strane, omogućili Sušiću kako kritičko-antimonumentalistički ton, tako i perspektivu novohistorijske “male priče” i “povijesti odozdo” kao karakteristična obilježja poetičkog trenutka poratnog modernizma u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti u kojem ovaj autor stvara svoje djelo, zbog čega je Bosna sa svojim svijetom ovdje napokon postala i sukus tipičnog egzistencijalističko-apsurdističkog doživljaja onog što je univerzalna “čovjekova situacija” i “ljudska sudbina” uopće.

6.

Starija povijest Bosne nije jedini interes ni cjeline književnog djela Derviša Sušića, pa tako ni njegove pripovjedačke zbirke *Pobune*. Zaokruživši temu predmoderne bosanske povijesti u prvim trima pripovijetkama pripovjedačke zbirke, Sušić u narednim dvjema pripovijetkama *Pobuna* – u pripovijetkama *Kad se vratim* i *Preko mutne vode* – ulazi u noviji povijesni okvir, pri čemu se prva od ovih dviju pripovijetki vezuje za austrougarsko razdoblje u povijesti Bosne i vrijeme tokom te nakon Prvog svjetskog rata, dok je druga vezana za vrijeme Drugog svjetskog rata i sami početak nove, “Titove” Jugoslavije, odnosno za praktično savremeno doba, čime se ova pripovjedačka zbirka i završava. Promjena povijesnog okvira pripovjednog

svijeta dovela je, pritom, i do niza drugih promjena po kojima se posljednje dvije pripovijetke *Pobuna* razlikuju od prvih triju, počev od elemenata književnog postupka, preko jezika ili atmosfere u svijetu književnog teksta i sl., pa sve do promjena na razini prisutnih idejno-ideoloških koncepata. A upravo ove, s idejno-ideološkim konceptima vezane promjene imaju i posebnu važnost, jer one, s jedne strane, osobenom “povratnom spregom” u ovom smislu imaju mogućnost i remodeliranja značenja prvih triju pripovijetki pripovjedačke zbirke kao cjeline, uključujući i njihov memorijski aspekt, dok, pak, s druge strane, pripovjedačku zbirku *Pobune* Derviša Sušića na važan način pozicioniraju kako u okvirima ukupnosti njegova književnog djela, tako i u okvirima širih povijesnorazvojnih procesa i pojava bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti nakon Drugog svjetskog rata. Riječ je, pritom, o ideologiji socijalizma, što je, dakle, ona ideja koja u prethodnim trima pripovijetkama nije bila eksplicitno iskazana, a koja će se sad sasvim jasno javiti najprije u pripovijeci *Kad se vratim*, a potom i u pripovijeci *Preko mutne vode*.

Pripovijetka *Kad se vratim* organizirana je kao sažet i fragmentaran kolaž više užih cjelina – u pravilu govornih replika i pisama, koje će u svijet književnog teksta uvesti čitav niz različitih diskursa i iskustva koja oni podrazumijevaju, počev od usmenoknjiževnog diskursa, i lirskog i epskog, i njegova iskustva svijeta i života, pa do diskursa lične ispovijesti ili ideološkog govora, i to naglašeno socijalističkog. Središte ovog oneobičeno ispričovijedanog književnog svijeta jeste, pritom, lik Muje Dermića, poput svih drugih nosećih likova u pripovjedačkoj zbirci jednog od potomaka Sušićeve porodice Pilavija, pri čemu pripovijetka njegovu sudbinu prati od nezaslužene robije zbog “dvije begove kokoši”, preko ponižavajućeg služinskog potucanja “trbuhom za kruhom”, a potom i strave stradavanja na krvavim bojištima Prvog svjetskog rata, pa sve do poratnih nesnalaženja isluženog i iskorištenog vojnika a sad obespravljenog i eksploatiranog radnika i njegova klasnog, proleterskog, odnosno upravo socijalističkog samoosvještenja i nove robije, ovaj put po jasnoj socijalističkoj idejno-ideološkoj liniji, ali i sna o mogućnosti izmjene i vlastite životne i društvene pozicije, kao i, konačno, društvenog poretka uopće te ustroja cjeline života:

A u pet nas podignu, zahajču na nas, pa hajd’ da se svrši na povici, nego –
kako koji stigne, cokulom ili šakom udari, a viču samo da starješine čuju
kako su im podređeni revnosni

svinjo,
razbojniče,
ološu,

ali valja odšutjeti, nije moje da ovo zvjerinje na još žešći gnjev izazivam.

U pet nas podignu i potjeraju, pa klopavamo kroz varoš, a po ulicama se još suču mrak, magla i prljav dim iz fabrika, idemo na kamenolom, kamen im se svima o vrat objesio, ako Bog da, tamo i kobajagi ručamo, pa opet lomi kamen i nosi, žile u preponama da popucaju.

Pred mrak nas vrate i ugnaju u hodnike, a to su mračni i zeleni i memljivi prolazi, i šta čuješ – samo zveket gvožđa, hod drvene obuće po kamenu, i psovku, joj, toliko psovke i svakakve druge gadosti, za čitav rat nisam čuo koliko ovdje za dan.

Draga moja Rabija,

da sam znao šta me čeka, zaklao bih se davno prije nego što sam tebi prvu riječ progovorio, da te ne pripasujem uza se i uz svoju sudbinu, od samog čemera izatkanu.

Dan se nekako i preturi, ali noć, jooj, kolika je noć kad je nebo više tebe iskrižano gvozdenom rešetkom, meni moji cimeri viču.

de, Mujo Dermiću, i mi imamo žene i djecu, pa opet na vrijeme liježemo, valja sutra irgatovati,

a ja se propnem, za rešetke se uhvatim, čelo na studenu šipku naslonim, pa plačem i šapatom dozivam tebe i našeg sina Redžepa, kako li ste mi, jadni moji sirotani, i imate li makar suha hljeba.

Što mi pišeš da se u Hadži Numan-bega Pilavije rodio sin i da mu je nadjenuto ime Abdulah, i da ti u njih još ribaš i rublje pereš i svakojako služiš, ti, draga Rabija, radi kako znaš, samo – to naše siročce prehrani, ali nemoj da bi se šalila, pa onu mrcinu Hadži Numan-bega, šta u vezi s mojom robijom molila. Ja ću svoje godinice u ovom zindanu odležati, a kad se vratim, oo, kad se vratim...!

Tako do u gluho doba stojim uz rešetke i cvilim i dozivam vas dvoje jer ja više nikog nemam. A tebi, ako život dodija mene čekajući, a javi se kakva mušterija, ti idi, od mene ti prosto bilo, ali ne vodi mi sina u tuđe ruke, i na tuđe ognjište, svaku njegovu suzu bi kapljom svoje krvi platila, bi – ovih mi očiju, svejedno što si mi za srce prirasla, znaš već kako sam ti nekad govorio. Ako podeš, ostavi sina mojoj majci. Jer on ima samo jednog oca, Muju Dermića, a samo ću ja koječemu moći da ga naučim, to jest, šta je šta na ovom svijetu, šta sam ja, šta je Numan-beg Pilavija, i njegova braća i njihovi prijatelji Uvalije i ko je džandarski narednik Fejzo, koji mi je bubrege odbijao u okružnom zatvoru tri puna mjeseca pod istragom.

Pismo ti šaljem po ovom mom dobrom prijatelju koji je svoje odležao, pa ide kući. O ovom svemu ti meni nemoj ni riječi, ovdje u upravi zaviruju u naša pisma, boje se kakvog dogovora i pobune. Ali neka zaviruju, u moje srce zaviriti ne mogu, a šta se u njemu kuha i kakve se gorke osoke iz nje- ga cijede, znam ja samo. A znaće i svijet kad jednom naša borija svirne.

Eto, tako, draga Rabija, o meni ne brini, kako mi je, tako mi je, moje je – danju u kamenolom, a noću na rešetke da plaćem i vas dvoje uzalud zazivam. Ti se pričuvaj ove zime, opasuj se oko krsta čim bilo i gledaj da ne kisneš, imaj na umu svoj kašalj. A sina mi Redžepa pripazi dobro dok mene ne puste, a kad se ja vratim.

oo kad se vratim...²¹⁴

Ideja pobune, lajtmotivski prisutna od prve pripovijetke u pripovjedačkoj zbirci pa nadalje, ovdje, u životnoj priči Muje Dermića, prerasla je na ovaj način u ideju *Revolucije*, tj. u ideju ideološki homogenog radikalnog društvenog preokreta na temeljima socijalizma, a zapravo korjenite društvene promjene koja je “usmjerena ne na zamjenu jednog oblika eksploatacije drugim, progresivnijim, nego na ukidanje svake eksploatacije, na prevladavanje svih oblika samootuđenja čovjeka”,²¹⁵ sve do čak “ontološke” razine, a kad Revolucija nije samo promjena u društvu i čovjeku unutar njega, već je i “promjena u ‘svemiru’, stvaranje jednog bitno drukčijeg ‘modusa’ bivstvovanja, slobodnog, stvaralačkog bivstvovanja, koje je različito od svakog ne- ljudskog, protu-ljudskog i još-ne-posve ljudskog bivstvovanja”, odnosno kad sama Revolucija jeste “najviši oblik bivstvovanja, samo bivstvovanje u svojoj punini”.²¹⁶ Ovakvo shvatanje pobune kao Revolucije Mujo Dermić doživljava krajnje organski – ima ga i drži “pod lijevom sisom”, u vlastitom životnom iskustvu i nepromjenjivoj životnoj nužnosti, ali se ono u kontekstu cjeline pripovjedačke zbirke ispostavlja i kao dokraja logičan i nužan rezultat sveukupne ranije bosanske povijesne tragike o kojoj govore prethodne tri pripovijetke pripovjedačke zbirke kao cjeline – one apostrofirane stalne povijesti patnje, ali i neprekidne borbe za povijesno izbavljenje i spasenje. Nesumnjivo, ovakvo što prva je stvarna naznaka povijesnog optimizma u Sušićevim *Pobunama*, ali i ono što će na nov način – barem potencijalno – osvijetliti i prve tri pripovijetke u pripovjedačkoj zbirci, retroaktivno projicirajući ideju

²¹⁴ Derviš Sušić, “Kad se vratim”, *Pobune*, prir. Sanjin Kodrić i Edin Mulać, Bošnjačka književnost u 100 knjiga, Preporod, Sarajevo, 2017, str. 236-238.

²¹⁵ Gajo Petrović, *Filozofija i revolucija*, Naprijed, Zagreb, 1983, str. 148-149.

²¹⁶ Gajo Petrović, *Mišljenje revolucije: Od “ontologije” do “filozofije politike”*, Naprijed, Zagreb, 1978, str. 64.

socijalističke Revolucije i u njihov svijet. A to se, pak, ne dešava na način povijesnog anahronizma, već u smislu postavljanja *moгуćnosti* da upravo socijalistička ideja jeste jedina koja možda može napokon donijeti predugo traženi istinski povijesni spas čak i u tragičnom slučaju Bosne, pri čemu, međutim, u ovom smislu potpunije značenje i prvih triju pripovijetki Sušićevih *Pobuna*, baš kao i pripovijetke *Kad se vratim*, zavisi od posljednje, zaključne pripovijetke pripovjedačke zbirke kao cjeline – pripovijetke *Preko mutne vode* – i njezina odnosa prema idejno-ideološkoj koncepciji socijalizma u konkretnom povijesnom slučaju Bosne.

U tom smislu, pripovijetka *Kad se vratim* – barem jednim dijelom – ostvorena je i tragom najbolje tradicije pokreta tzv. socijalne literature u bošnjačkoj i bosansko-hercegovačkoj književnosti između dvaju svjetskih ratova, vrlo blisko npr. nekim elementima književnog postupka u “beletrističkom ciklusu iz rata” *Provincija u pozadini* (1935) Hasana Kikića, a slična je situacija i u pripovijeci *Preko mutne vode*, koja već svojim naslovom, kao i pojedinim aspektima svoje priče više ili manje podsjeća i na brojne primjere partizanskog književnog stvaranja u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti u toku te neposredno nakon Drugog svjetskog rata, sve do pojave elemenata poetike poratnog predmodernizma u drugoj polovini pedesetih godina 20. st., uključujući i Sušićev početni književni rad. Kao i pripovijetka *Kad se vratim*, koja fokusira izrastanje ideje o nužnosti socijalističke Revolucije, i pripovijetka *Preko mutne vode* vezana je, naime, za lik revolucionara, a sad čak i partizana u vihoru NOB-a, i to u situaciji iskušavanja njegove socijalističke idejno-ideološke opredijeljenosti i revolucionarne odlučnosti, što su bili neki od tipičnih motiva jednog toka tzv. partizanske priče iz vremena književnosti NOB-a i socrealizma, a što je ipak ono u čemu se ne iscrpljuje ova Sušićeva pripovijetka, baš kao što se ni pripovijetka *Kad se vratim* ne ograničava tek na puko opetovanje poetičkih elemenata tzv. socijalne literature. Jer, kao i pripovijetka *Kad se vratim*, kojoj su poetički elemente tzv. socijalne literature ipak samo polazište za njezin znatno složeniji književni svijet, i pripovijetka *Preko mutne vode* nesumnjivo je mnogo više od ovog, jednako kao što je njezino djelomično podudaranje s tradicijom tzv. partizanske priče tek jedan od elemenata njezine znatno složenije strukture.

Već, naime, u pripovijeci *Kad se vratim*, a posebno onda kad se ona posmatra u kontekstu cjeline pripovjedačke zbirke čiji je dio, Sušić je ostvario prvi posebno važan korak u sintetiziranju svoje vizije tragične povijesti Bosne i njezina svijeta, što je sasvim očito već u onoj situaciji kad se jedan nasuprot drugog, na dvije sasvim suprotne i međusobno isključujuće strane klasno polariziranog svijeta i života, nađu siromašni proleter Mujo Dermić i moćni kapitalist hadži Numan-beg Pilavija, obojica potomci iste, pilavijske loze, a što je trenutak kad se Sušićeva pripovijetka, na-

puštajući tako ipak uveliko simplificirani poetički obrazac tzv. socijalne literature, vraća totalitetu povijesti Bosne i njezinu tragičnom povijesnom usudu, koji se tako upravo ovdje u konačnici ispostavlja i kao takav da u najdoslovnijem smislu *svoj*, onaj iz doslovno istog roda i iste krvi, postaje jedan drugom tiranin i smrtni neprijatelj. Ovakva situacija još dodatno će se usložniti u pripovijeci *Preko mutne vode*, u čijem će se središtu naći revolucionar i partizan a begovsko dijete Abdulah Pilavija, hadži Numan-begov sin i posljednji direktni potomak rodonačelnika duge i razgranate pilavijske loze Ostoje – Abdulaha Pilavije iz pripovijetke *Plaćenik*, seoski zapovjednik NDH-ovske Muslimanske legije Avdaga Hatemić, jedan od potomaka osiromašenih i poseljačenih begova Hatemića iz pripovijetke *Seljačka jadikovka*, i sam, dakle, porijeklom iz porodice Pilavija, kao i, konačno, radničko-proletersko dijete, revolucionar i partizan Redžep Dermić, sin revolucionara i robijaša Muje Dermića iz pripovijetke *Kad se vratim*, također porijeklom iz pilavijske loze. Svi oni, svaki na svoj način, postavljeni su jedan nasuprot drugog, bilo u sasvim konkretnom smislu – kad Avdaga Hatemić, daleki rođak Abdulaha Pilavije i nekoć ponizni i pokorni seljak spram pravog begovskog sina, ne samo da se nalazi na suprotnoj strani rata već Abdulaha drži u zarobljeništvu, ne libeći se ni da ga muči, pa čak ni da ga ubije, da bi na kraju, pilavijskim ubodom noža ispod pasa, nastradao upravo od rođakove ruke, bilo u širem smislu – kad između Abdulaha Pilavije i Redžepa Dermića, također dalekih rođaka i prijatelja još iz djetinjstva, uz stvarnu životnu bliskost vlada i potajna zavist, pa čak gotovo i mržnja, a posebno nerješiva “klasna napetost”, koja u Redžepovim očima osporava Abdulahovu istinsku pripadnost ideji socijalizma i socijalističke Revolucije i tumači je kao hir i inat razmaženog begovskog sina i “domaće buržoazije”, dok je u Abdulahovoj perspektivi Redžepov socijalistički revolucionarni ideal tek zapravo izraz njegove siromaške taštine i potrebe da se prikloni nekome većem i snažnijem od samog sebe i tako barem negdje i nekako osjeti se snažnim i moćnim, mada i jedan i drugi socijalističku ideju i Revoluciju nose i kao stvarno važan dio sebe, ali i kao ono početno bježanje “od nečeg nekome” njihova zajedničkog dalekog pretka “prebjega” Ostoje – Abdulaha Pilavije. A ovakvo što, slično onome kako pripovijetka *Kad se vratim* napušta elemente ipak uproštenog okvira poetike tzv. socijalne literature, jeste osnova na kojoj i pripovijetka *Preko mutne vode* snažno nadilazi još simplificiraniju NOB-ovsku i sorealističku matricu tzv. partizanske priče, postavši tako još cjelovitija i još sažetija slika povijesnog užasa Bosne i njezina svijeta. Ona sad još više, dodatno naglašava onu situaciju u kojoj *svoj* postaje najljući i najžešći neprijatelj, pritom u fundirajuće-kontraprezenskom maniru skrećući pažnju posebno na ono što je nekoć rijetko spominjano nesretno povijesno nesnalaženje i tragična a doslovno bratoubilačka podijeljenost i međusob-

na sukobljenost bošnjačkog svijeta u Drugom svjetskom ratu, ali isto tako uvodi i dodatnu ideju o *nezaustavljivoj ponovljivosti povijesti*, o povijesti kojoj se ne može izbjeći, već ju je moguće tek na svoj način ponoviti, ali s istom zlom srećom i istom sudbinskom tragikom kao i uvijek prije, kako to pokazuje i istaknuta paralela između davnašnjeg pilavijskog roдонаčelnika “prebjega” Ostoje – Abdulaha Pilavije, na jednoj strani, i njegovih dalekih potomaka revolucionara i partizana Abdulaha Pilavije i Redžepa Dermića, na drugoj strani. Otud je ovdje riječ i o dodatnom povijesnom pesimizmu, kojem čak ni *budućnost*, kojoj su svojim prospektivno-emanipatorskim stavom težile i u kojoj su svoj sretniji kraj trebale naći sve prethodne pripovijetke pripovjedačke zbirke kao cjeline, ne nudi razrješenje bosanske tragične povijesne sudbine.

Ovakva, sumorna i teška – istinski tragična slika Bosne i njezina povijesnog udesa nije relativizirana ni time što je revolucionar i partizan Abdulah Pilavija jedini pilavijski potomak koji je uspio pregaziti mutnu vodu (uz pomoć svojih partizanskih saboraca i revolucionara!), a koja se kao lajtmotivski simbol nemoći i neuspjeha provlači kroz cijelu pripovjedačku zbirku, od pripovijetke *Plaćenik* pa nadalje. Jer, uz optimizam Abdulahova ne toliko ličnog, koliko upravo revolucionarno-partizanskog savladavanja mutne vode, baš kao i uz optimizam tek rođene ideje socijalističke revolucije kod Muje Dermića u pripovijeci *Kad se vratim*, rame uz rame stoji nepromjenjiva istina povijesnog iskustva, koja ovaj optimizam čini samo privremenim, vraćajući i jednu i drugu pripovijetku izrazito pesimistički negativnoj slici povijesti Bosne, a koja se tako na kraju – uprkos na trenutak naznačenoj bitno drugačijoj mogućnosti koju bi mogli otvoriti socijalizam i socijalistička Revolucija – pokazuje kao jedina izvjesnost i apsolutna zbilja i istina:

Vratim se iz planine, sa zasjede ili iz hajke na bandu, prljav, gluh od nesna. Idem sokakom želeći samo da prekoračim kućni prag, da se sručim na pod u šinjelu i čizmama. Bojim se da ne naiđe neko poznat, da ne moradnem dići obamrlu ruku na pozdrav.

Po pustoj kući pilavijskoj tutnjim teškim hodom domaćinskim, razbacujem opremu, perem se bučno, odihujući liježem u dušek nasred sobe, kao da sam snažan zreo čovjek koji ide na zaslužen počinak, a u čvrstom i glatkom je dosluhu s vremenom i na javi i u snu. Kao da sam...

A nisam.

Samoća uzgiba podzemlje. Iz njega zapahne studen sumnji i strepnji kojima ne znam ime ni da li su porijeklom u umoru loze u meni ili u mom

opasnom i iscrpljujućem poslu. Zaspim brzo kao da pobjegnem u san. Ne sanjam. Samo katkad, jedan isti san. (Mutnu silnu vodu sam prebrodio, pa se verem uz klizavu visoku obalu. Noktima zasijecam, zubima zagrizam johove izdanke da se iskobeljam. Uvrh obale stoji Redžep. Psuje mi koljeno begovsko, pilavijsko, i više da požurim. U ruci drži uže, a neće da mi dobaci drugi kraj. Čeka da ga zamolim. Ja zainat neću da molim. I ne znam čemu se više radujem, toj prilici da se inatim ili – što sam mutnoj vodi umakao. Vodi što se bijesno propinje da me s leđa pograbi. Probudim se oznojen i zadahtan od strasnog ukopavanja noktima i zubima u drugu obalu.) San je kratak. I sve rjeđe me pohodi.

Ujutro izbrijan, svjež stanem pred starinsko ogledalo da provjerim je li na meni sve onako kako ja želim da drugi vide. A želim da se vidi da ja, Abdulah Pilavija, niti sam gospodar koji se od potajnih bojazni brani grubostima prema drugima, niti sam podanik koji pod ulizičkom lojalnošću krije neiživljene svireposti. Ne sanjam o tome da budem miljokaz vremena. Ali ne dam da budem ni mrvica mesa na njegovoj neprekidnoj gozbi.

Iz velikog rama nad ogledalom posmatra me Hadži Numan-beg. Gotovo smiješan u zabludi o svojoj moći i veličini. Njegovo desno oko, malo smješljivo, stalno me prati. Ne mogu da odgonetnem – diči li se to moj otac sinom. Ili se iskusan Pilavija samo podsmijeva neiskusnom potomku.²¹⁷

Mada ovako što nipošto ne znači i autorovo lično, izvanknjiževno odustajanje od idejno-ideološke koncepcije socijalizma, kojoj će unutar onovremenog društvenopolitičkog poretka Sušić ostati vjeran praktično do smrti, na ovaj način, a uprkos socijalističkoj ideji i socijalističkoj Revoluciji kao barem u jednom trenutku mogućoj vodilji putem povijesnog spasa i izbavljenja, zaključno je i konačno potvrđen i pesimizam negativnog historijskog iskustva iz prvih triju pripovijetki pripovjedačke zbirke kao cjeline, čija tragična vizija Bosne nije, dakle, naknadno, “povratnom spregom”, umanjena dvjema završnim pripovijetkama *Pobuna*, nego se, naprotiv, prenijela i na ove dvije pripovijetke i njihov – očito – prividni optimizam. I upravo zato, tragika povijesti Bosne i njezina svijeta jeste i takva da joj čak ni ideja “svemirskog spokoja” koji obećava socijalizam i njegova Revolucija ne može donijeti spas, čime je – u osobenom paradoksu između ideoloških uvjerenja Sušićeve izvanknjiževne ličnosti i idejnog karaktera njegove umjetničke kreacije – i sama ideja soci-

²¹⁷ Derviš Sušić, “Preko mutne vode”, *Pobune*, prir. Sanjin Kodrić i Edin Mulać, Bošnjačka književnost u 100 knjiga, Preporod, Sarajevo, 2017, str. 280-282.

jalizma i njegove Revolucije u pripovijeci *Preko mutne vode*, pa tako i u pripovijeci *Kad se vratim*, završila u konačnici na smetlištu propalih pobuna svih drugih nosećih likova Sušićeve pripovjedačke zbirke, istina na diskretan i netransparentan način, odnosno kao nepromjenjiva nužnost cjeline Sušićeve povijesne *književne* (a ne ideološke) vizije.

Svim ovim – na kraju – Derviš Sušić zaokružio je i onu svoju predstavu o Bosni, a posebno o povijesnoj drami i traumi njezina svijeta koju će, upravo na temeljima pripovjedačke zbirke *Pobune*, dalje razvijati u manje-više ukupnosti svojeg kasnijeg književnog djela kao složene cjeline, uključujući i njegove važne romane poput romana *Uhode*, *Hodža Strah* i *Nevakat*, odnosno druge književne radove, završno s posljednjom autorovom knjigom – romanom *Čudnovato*. Daleko je od puke koincidencije to da će ovom po mnogo čemu sličnu ili barem kompatibilnu sliku Bosne i njezina svijeta oblikovati i druga posebno važna književna ostvarenja Sušićeva vremena – npr. roman *Derviš i smrt* Meše Selimovića i pjesnička zbirka *Kameni spavač* Maka Dizdara, djela koja su objavljena gotovo u isto vrijeme, štaviše iste godine kad i Sušićeve *Pobune*, a što, s jedne strane, dodatno govori u prilog činjenici o paradigmatnoj važnosti Sušićeve pripovjedačke zbirke *Pobune* i piščeva književnog rada uopće, posebno onog nakon ove knjige, dok, pak, s druge strane, iznova potcrtava posebnu memorijsku vrijednost Sušićeva književnog djela, ponovo naročito onog počev od *Pobuna* pa nadalje, i u jednom i u drugom slučaju sasvim opravdano i razložno potvrđujući Sušića kao jednog od najznačajnijih autora cjeline novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti.